* ॐ * 309

श्रीपंचरत्नगीता

आगरानगरस्थ श्रीविद्या-धर्म वर्धिनी
पाठशालायाः कर्मकाण्ड यजुर्वेदाध्यापकेन
श्रीलक्ष्मीनारायण गोस्वामिना परिवर्द्धिता

संशोधकः पं० बिहारीलाल मिश्रः
वेदसाहित्यतीर्थः

प्रकाशक :-

घनश्यामदास भगत,
नवलगढ़ निवासी

मालिक :-

बंशीधर घनश्यामदास
२६, बड़तल्ला स्ट्रीट, कलकत्ता

मूल्य केवल प्रेम से पाठ।

प्रथम बार] [५०००

घनश्यामदास भगत

निवेदन ।

संस्कृत साहित्यमें श्रीमद्भगवद्गीता एक अत्यन्त उज्ज्वल, भावपूर्ण और अमूल्य ग्रन्थरत्न है । यह इतनी सुप्रसिद्ध और माननीय पुस्तक है कि सभी हिन्दू, सभी हिन्दू नहीं वरन् अन्य भारतीय एवं विदेशी विद्वान् भी इसका आदर करते हैं । लाखों हिन्दू नर नारी इसका प्रतिदिन पाठ करते हैं । हजारोंको तो यह कण्ठाग्र है । अनेक देशी और विदेशी धुरन्धर विद्वान् और तत्त्ववेत्ताओंने इसकी सर्वोत्कृष्ट उपादेयता पर मुग्ध होकर इसपर विषद व्याख्याएं, टीकाएं और टिप्पणियां लिखी हैं । संसारकी कदाचित् ही कोई भाषा ऐसी होगी जिसमें इसका अनुवाद न हो । इसके संबंधमें अनेक स्वतन्त्र ग्रन्थ लिखे गये हैं । बड़े २ पाश्चात्य विद्वानोंने मुक्तकण्ठसे इसकी प्रशंसा की है,

और इसके गौरवशाली सिद्धांतोंपर गम्भीर विचार

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्येरथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥

क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत॥

नानाविधानिदिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥१॥

अथ गीतामाहात्म्य प्रारंभः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

धरोवाच ।

भगवन्परमेशान भक्तिरव्यभिचारिणी ।
प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ॥१॥

श्रीविष्णुरुवाच ।

प्रारब्धं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा ।
स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ॥२॥
महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् ।
क्वचित्स्पर्शं न कुर्वंति नलिनीदलमंवुवत् ॥३॥
गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥४॥
सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ।
गोपाला गोपिका वापि नारदोद्धवपार्षदैः ॥५॥

सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।

यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् ।
तत्राहं निश्चितं पृथ्वि निवसामि सदैव हि ।।६।।
गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् ।
गीताज्ञानमुपाश्रित्य त्रींल्लोकान्पालयाम्यहम् ।।७।।
गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः ।
अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वानिर्वाच्यपदात्मिका ।८।
चिदानंदेन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम् ।
वेदत्रयी परानंदा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ।। ९ ।।
योऽष्टादशजपो नित्यं नरो निश्चलमानसः ।
ज्ञानसिद्धिं स लभते ततो याति परं पदम् ।।१०।।
पाठेऽसमर्थः संपूर्णे ततोऽर्धं पाठमाचरेत् ।
तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।।११।।
त्रिभागं पठमानस्तु गंगास्नानफलं लभेत् ।
षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ।।१२।।
एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ।।१३।।

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन्मन्वंतरं वसुंधरे ॥१४॥
गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् ।
द्वौ त्रीनेकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥१५॥
चंद्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।
गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥१६॥
गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ।
गीतेत्युच्चार संयुक्तो म्रियमाणो गतिंलभेत् ॥१७॥
गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा ।
वैकुंठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥१८॥
गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि भूरिशः ।
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहांते परमं पदम् ॥१९॥
गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ।
निर्धूतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ॥२०॥
गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।

वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ॥२१॥

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।
स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥२२॥

सूत उवाच !

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।
गीतांते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥२३॥

इति श्रीबाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं संपूर्णम् ।

अथ श्रीमद्भगवद्गीताध्यानादि ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

ॐ अस्य श्री श्रीमद्भगवद्गीतामालामंत्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥ श्री-कृष्णः परमात्मा देवता ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस इति वीजम् ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजेति शक्तिः ॥ अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इतिकीलकम् नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इत्यं-

गुष्ठाभ्यां नमः ।। न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति तर्जनीभ्यां नमः ।। अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति मध्यमाभ्यां नमः ।। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इत्यनामिकाभ्यां नमः ।। पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।। इति करन्यासः ।। अथ हृदयादिन्यासः ।। नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इति हृदयाय नमः । न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति शिरसे स्वाहा ।। अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति शिखायै वषट् ।। नित्यःसर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति कवचाय हुम् । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः इति नेत्रत्रयाय वौषट् ।। नानाविधानि

दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति अस्त्राय फट् ।।

श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोगः ॥

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम्। अद्वैतामृतवर्षिणी भगवतीमष्टादशाध्यायिनी मंबत्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविंदायतपत्रनेत्र। येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवैत्रैकपाणये।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥३॥

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम्।
देवकीपरमानंदं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥५॥

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोत्पला।

शल्यग्राहवतीकृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी ।
सोत्तीर्णा खलु पांडवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६॥
पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगंधोत्कटं ।
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ॥
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा ।
भूयाद्भारतपंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥ ७॥
मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वंदे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥
यं ब्रह्मावरुणद्ररुद्रमरुतः स्तुन्वंतिदिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंति यं सामगाः ॥
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो ।
यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

॥ इति ध्यानम् ॥

गीता पुरश्चरणानि

—*:०:०:*—

श्रीमद्भगवद्गीता सर्वदेशीय सर्वमान्य ग्रन्थ है, यह बात निर्विवाद सिद्ध है। भगवान् श्रीकृष्ण चन्द्रके इस उपदेशामृत से संसार के जिज्ञासुगण धर्म, अर्थ, काम, मोक्षकी प्राप्ति तो करते ही हैं; परन्तु इस बातको बहुत कम लोग जानते हैं कि इसके प्रत्येक अध्यायमें एक २ श्लोक ऐसा भी है जिसका पुरश्चरण करनेसे मनुष्योंकी अनेक कार्यसिद्धि हो सकती है। यह प्रयोगबिधि दुष्प्राप्य है; बड़ी कठिनतासे हमको प्राप्त हुई है। लोकोपकारार्थ इस प्रयोगविधिको हम इस पुस्तक में प्रकाशित करते हैं। यह प्रयोगबिधि, जहां तक हमारा अनुमान है, किसी पुस्तक में प्रकाशित

नहीं हुई है। आशा है वे लोग जिनको जिस कार्यकी आवश्यकता होगी इस विधिमें से इच्छित प्रयोग कर अपना कार्य साधन करेंगे; परन्तु इस बातका ध्यान रहे कि इस प्रयोग विधिमें लिखे हुये प्रयोगको करनेसे पहिले जिस बिधिसे हमने बिष्णु पूजन करना आगे लिखा है उस बिधि नित्यप्रति विष्णु पूजनकर प्रयोगमंत्रका ५०००० पांच लक्ष जप पहिले कर लेना आवश्यक है पांच लक्ष जप कर मंत्र सिद्ध करने पर प्रयो करनेसे ही अभीष्ट सिद्धि प्राप्त होगी, यह ध्या रहे अन्यथा परिश्रम वृथा जायगा।

प्रयोगविधिः

१—श्रीमद्भगवद्गीता के प्रथम अध्याय प्रथम श्लोकके २१ दिन में २५००० जप क से सब कार्य सिद्ध होते हैं।

श्लोक ।

ॐ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

२—दूसरे अध्यायके दूसरे मंत्रको ११ दिनमें २५००० जपने से तीनों प्रकारके तापोंका नाश होता है।

ॐ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

३—दूसरे अध्यायके सातवें मंत्रको १२ दिनमें २५००० जपनेसे स्वप्नमें कार्य सिद्धिका ज्ञान होता है।

ॐ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥३॥

४—तीसरे अध्यायके तीसरे मंत्रको १५

दिनमें ११००० जप करनेसे चित्तको स्थिरता प्राप्त होती है।

ॐ लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥४॥

५—चौथे अध्यायके चौथे श्लोकका २१ दिनमें ५०००० जप करनेसे पूर्व जन्मका ज्ञान प्राप्त हो जाता है।

ॐ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥५॥

६—पांचवें अध्यायके पांचवें श्लोकका ३१ दिनमें ४०००० जप करनेसे पराये द्रव्यकी प्राप्ति होती है।

ॐ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥६

७—छठवें अध्यायके छठे श्लोकके २५ दिनमें ११००० जप करनेसे विद्वेषण होता है।

ॐबंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥७॥

८—सातवें अध्यायके सातवें श्लोकका २१ दिनमें १७००० जप करनेसे रोगका नाश होता है

ॐ मत्तः परतरंनान्यत्किंचिदस्ति धनंजय।
मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥८॥

९—आठवें अध्याय के ८ वें श्लोक का १५ दिनमें १५००० जप करनेसे वियोग कर्म सिद्ध होता है।

ॐ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥९॥

१०—नवें अध्यायके ९ वें श्लोकका २३ दिनमें १६००० जप करनेसे वशीकरण होता है।

ॐ न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥१०॥

११—दसवें अध्यायके १० वें श्लोकका ३१ दिनमें ३६००० जप करनेसे योग युक्त मनुष्य होता है।

ॐ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥११॥

१२—दशवें अध्यायके १६ वें श्लोकका ३१ दिनमें ३६००० जप करनेसे लक्ष्मी प्राप्त होती है।

ॐ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठति ॥

१३—ग्यारहवें अध्यायके ११ वें श्लोकका १५ दिनमें १३००० जप करनेसे किसीका बना बनाया काम बिगाड़ा जा सकता है।

ॐ दिव्यमाल्यांवरधरं दिव्यगंधानुलेपनम्।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥१३॥

१४—ग्यारहवें अध्यायके १६ वें श्लोकका

१५ दिनमें १३००० जप करनेसे पुष्कल धनकी प्राप्ति होती है।

ॐ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम्। नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥१४॥

१५—बारहवें अध्यायके १२ वें श्लोकका २१ दिनमें १५००० जप करनेसे वियोग होता है

ॐ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्॥१५॥

१६—तेरहवें अध्यायके १३ वें श्लोकका २५ दिनमें २५००० जप करनेसे कार्य की सिद्धि होती है।

ॐ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते। अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१६॥

१७—चौदहवें अध्यायके १४ वें श्लोकका

५१ दिनमें १००००० जप करनेसे मरण समयका ज्ञान होता है।

ॐ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्। तदोत्तमविदां लोकान् अमलान्प्रतिपद्यते ।।१७।।

१८—पंद्रहवें अध्यायके १५ वें श्लोकका १५ दिनमें ११००० जप करनेसे शत्रुको प्राप्त होने वाली वस्तु न प्राप्त हो।

ॐ सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च। वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।।१८।।

१९–सोलहवें अध्यायके १६ वें श्लोकका ११ दिनमें १०००० जप करनेसे विद्वेषण तथा शत्रुका नाश होता है।

ॐ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः। प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ।।१९।।

२०—सत्रहवें अध्यायके १७ वें श्लोकका १५ दिनमें ७५००० जप करनेसे शत्रु का कार्य नष्ट होता है।

ॐ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकांक्षिभियु क्तै: सात्विकं परिचक्षते ॥२०॥

२१—अठारहवें अध्यायके १८ वें श्लोकका २१ दिनमें १५००० जप करनेसे मोहन होता है।

ॐ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना।
कारणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥२१॥

हमने गीता के श्लोकोंकी पुरश्चरणबिधि जो ऊपर दी है, उन पुरश्चरणोंके करनेसे पहले उन मन्त्रोंका सिद्ध करना आवश्यक है। बिना सिद्ध किये मन्त्र फल न देंगे—यह ध्यानमें रहे। मन्त्र सिद्ध करनेके लिये नित्यप्रति, भग-

बिधिसे भगवान् का पूजन करना होगा, वह बिधि इस प्रकार है —

स्नान करके पीली रंगी हुई व पीली रेशमी धोती पहरे, दुपट्टा ओढ़े, आसन पर बैठ कर 'अपवित्रः पवित्रो वा' इस मंत्रसे पवित्र हो कर नीचे लिखे मन्त्रसे आचमन करे :—

ॐ केशवाय नमः । ॐ माधवाय नमः । ॐ नारायणाय नमः ।

पश्चात् भगवान् का ध्यान करके प्राणायाम करे, तत्पश्चात् संकल्प करे ।

ॐ स्वस्तिश्रीमुकुन्दसच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणो द्वितीयपरार्द्धे एकपंचाशत्तमेवर्षे प्रथम मासे, प्रथम पक्षे, प्रथम दिवसे, अह्नो द्वितीयेयामे, तृतीये-मुहूर्ते, रथन्तरादि द्वात्रिंशत्कल्पानां मध्ये अष्टमे श्रीश्वेतवाराहकल्पे, स्वायंभुवादिमन्वन्तराणां मध्ये

सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे, कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञानां चतुर्युगानांमध्ये वर्तमाने अष्टाविंशतितमे कलियुगे तत्प्रथमचरणे तथा पंचाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमंडलान्तर्गतसप्तद्वीपमध्यवर्तिनि जम्बूद्वीपे तत्रापि नवखंडानांमध्ये नवसहस्रयोजनविस्तीर्णे भरतखंडे तत्रापि पमपवित्रे भारतेवर्षे आर्यावर्तान्तर्गतब्रह्मावर्तैकदेशे कुमारिकाक्षेत्रे मथुरा१ मण्डले रेणुका२ समीपक्षेत्रे श्रीगंगायमुनयोः पश्चिमे तटे नर्मदाया उत्तरेतटेदेवसन्निधौ३ श्रीमन्नृपतिविक्रमादित्यराज्यातीत

नोट—(१) अपने समीपवर्त्ती मंडलका नाम।

(२) समीपवर्ती क्षेत्रका नाम।

(३) ब्राह्मण द्वारा जप कराना हो तो देव ब्राह्मण सन्निधौ कहना। केवल आप ही करे तो देव सन्निधौ कहना।

अमुक४ संख्यापरिमिते प्रवर्तमानेसंवत्सरे प्रभवादिषष्ठि संवत्सराणांमध्ये अमुक५ नामसंवत्सरे, अमुका६ यने,अमुक७ गोले,अमुक८ ऋतौ,अमुकमासे,अमुकपक्षे, अमुकतिथौ, अमुकवासरे, अमुक

(४) पत्रेमें सम्वत्‌की संख्या छपी रहती है वही बोलना।

(५) सम्वत्‌का नाम भी पत्रेमें छपा रहता है।

(६) मकरकी संक्रांतिसे उत्तरायण, कर्कसे दक्षिणायन कहना।

(७) मेषकी संक्रांतिसे उत्तर गोल तुलाकी संक्रांतिसे दक्षिण गोल होता है।

(८) चैत्रसे दो २ महीनेकी बसन्तादि छः ऋतु होती हैं, जैसे बसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, शिशिर, हेमन्त।

नक्षत्रे, अमुकयोगे, अमुक करणे अमुकराशिस्थे सूर्ये, अमुकराशिस्थे देवगुरौ, अमुक राशिस्थे चन्द्रे,शेषेषु ग्रहेषु यथायथाराशिस्थानस्थितेषु सत्सु एवं गुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ अमुक-गोत्र अमुकनामशर्म्माहं श्रीविष्णुप्रसादसिद्धिद्वारा सर्वापच्छान्तिपूर्वक अमुककार्यसिद्ध्यर्थं अमुक मन्त्रस्य यथासंख्याकं जपं तद्दशांशहवनं बलिदानं च करिष्ये तदंगतयापुरुषसूक्तेन पुराणविधानेन श्रीविष्णु पूजनं न्यासादिकं च करिष्ये ॥

पहले पुरुषसूक्तसे अपने शरीरमें देहन्यास करे।

१ सहस्रशीर्षा	वाम करे
२ पुरुषएवेदँ	दक्ष करे
३ एतावानस्य	वामपादे
४ त्रिपादूर्ध्व	दक्षपादे
५ ततोविराड्	वामजानौ

६ तस्माद्यज्ञात्	दक्ष जानौ
७ तस्माद्यज्ञात्सर्व	वाम कुक्षौ
८ तस्मादश्वा	दक्षकुक्षौ
९ तं यज्ञं	नाभौ
१० यत्पुरुषं	हृदि
११ ब्राह्मणोस्य	वामवाहौ
१२ चन्द्रमा मनसो	दक्षवाहौ
१३ नाभ्याऽआसीत्	कंठे
१४ यत्पुरुषेण	मुखे
१५ सप्तास्या	नेत्रो
१६ यज्ञेन	शिरसि

बादमें फूल व तुलसी भगवान्की मूर्तिमें लगाकर इन्हीं मंत्रोंको बोलता हुआ भगवान्के शरीरमें भी न्यास करे, फिर आगे लिखे ध्यान को स्मरण करता हुआ पूजन करे।

वंशोविभूषितकरान्नवनीरदाभात् ।
पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ॥
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् ।
कृष्णात्परं किमपि तत्वमहं न जाने ॥

पूजन वेदोक्त और पुराणोक्त मन्त्रोंसे पुष्प तुलसी हाथमें लेकर आवाहन करे ।

ॐ सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सभूमिँ सर्व्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलम् ॥
आगच्छभगवन्देवस्वस्थानात्परमेश्वर !
अहं पूजां करिष्याभि सदा त्वं संमुखोभव ॥

ऐसे कहकर भगवान् पर पुष्प तुलसी चढ़ाना ।

फिर आसनके लिये पुष्प तुलसी
ढ़ाना ।

ॐ पुरुषऽएवेदँ सर्वंयद्भूतंयच्चभाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति ॥

सिंहासनं स्वर्णपीठं नानारत्नोपशोभितम् ।
अनन्तफलपत्रस्थमुपविश्यासनं विभो !

फिर पुष्प चन्दन तुलसी अक्षतयुक्त जल लेकर पैर धुलाना ।

ॐ एतावानस्यमहिमातोज्यायांश्चपूरुषः ।
पादोस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवि ॥
स्नानार्थमुष्णतोयानि पुष्पगंधयुतानि च ।
पाद्यंगृहाणदेवेश भक्तानुग्रहकारक ॥

हाथ धुलानेको अर्घ्य कहते हैं। चन्दन फूल अक्षत जलमें मिला कर शंखसे भगवान् की मूर्तिपर चढ़ाना ।

ॐ त्रिपादूर्द्ध्वंऽउदैत्पुरुषः पादास्येहाभवत्पुनः ।
ततोविष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशनेऽअभि ॥
शंखतोयसमानीतं गंधपुष्पादिवासितम् ।
अर्घ्यंगृहाणदेवेश प्रीत्यर्थं ते सदा प्रभो ॥

आचमनके अर्थ शुद्ध जल चढ़ाना ।

ॐ ततोव्विराडजायतव्विराजोऽअधिपूरुषः ।
सजातोऽअत्यरिच्यतपश्चाद्भूमिमथोपुरः ॥
गंगातोयसमानीतं सुवर्णकलशोद्धृतम् ।
आचमनं देवदेवेश प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

सामान्य स्नान गंधयुक्त जल शंखमें
भर कर कराना ।

ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतः संभृतंपृषदाज्यम् ।
पशूंस्तांश्चक्रे व्वायव्यानारण्याग्राम्याश्चये ॥
गंगासरस्वतीतापी पयोष्णी नर्मदार्कजा ।
तज्जलैस्नापितोदेव तेनशान्तिंकुरुष्व मे ॥

पंचामृतस्नानम् प्रथम दुग्ध स्नान ।

ॐ पयः पृथिव्यांपयऽओषधीषुपयोदिव्यन्तरिक्षे
पयोधाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तुमह्यम् ॥
कामधेनुसमुद्भूतं सर्वेषांजीवनंपरम् ।

पावनंयज्ञहेतुश्च पयः स्नानार्थमर्पितम् ॥

पुनः शुद्धोदकस्नानं तस्माद्यज्ञाद् मंत्र से ।

फिर आचमनके लिये जल चढ़ाना ।

दधिस्नानम् ।

ॐदधिक्राव्णोऽआकारिषञ्जिष्णोरश्वस्यवाजिनः ।
सुरभिनोमुखाकरत्प्रणऽआयूँषितारिषत् ।
पयसस्तुसमुत्पन्नंमधुराम्लंशशिप्रभम् ।
दध्यानीतं मयादेव स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥
फिर तस्माद्यज्ञाद् मंत्र से शुद्धोदक स्नान कराना
आचमनके लिये जल चढ़ाना । घृत स्नान ।

ॐघृतम्मिमिक्षेघृतमस्ययोनिर्घृतेश्रितोघृतम्व
स्यधाम । अनुष्वधमावहमादयस्व स्वाहाकृतं
वृषभवक्षिहव्यम् ॥
नवनीतसमुत्पन्नं सर्वसंतोषकारकम् ।
घृतंतुभ्यंप्रदास्यामिस्नानार्थंप्रतिगृह्यताम् ॥

फिर शुद्धोदक स्नान और आचमन
तस्माद्यज्ञाद् मंत्रसे
मधुस्नानम् ।

ॐमधुवाताऽऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । मधुनक्तमुतोषसोमधु-मत्पार्थिवँ रजः । मधुद्यौरस्तुनः पिता ॥ मधुमा-न्नोवनस्पतिर्मधुमांऽअस्तु सूर्यः माध्वीर्गावोभव-न्तु नः ॥ तरुपुष्पसमुद्भूतं सुस्वादुमधुरंमधु ॥ तेजः पुष्टिकरं दिव्यं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ।

बादमें शुद्धोदकसे स्नान और आचमन
करना । शर्करा स्नानम् ।

ॐ अपाॐ रसमुद्वयस ँ सूर्ये सन्त ँ समा-हितम् । अपाॐ रसस्ययो रसस्तंवो ग्रह्णाम्युत्तम मुपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येपतेयोनिरि-न्द्रायत्वाजुष्टतमम् ॥

इक्षुसारसमुद्भूता शर्करापुष्टिकारिका ।
मलापहारिका दिव्या स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ।।

पुनः शुद्धोदक स्नान और आचमन

फिर पंचामृत मिलाकर स्नान
कराना ।

ॐ पंचनद्यः सरस्वती मपियन्ति सस्रोतसः ।
सरस्वती तु पंचधासो देशे भवत्सरित् ।।
पयोदधिघृतंचैव मधु च शर्करायुतम् ।
पंचामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ।।

शुद्धोदक स्नान और आचमन

चन्दनेन स्नानम् ।

ॐ गंधद्वारांदुराधर्षां नित्यपुष्टांकरीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वयेश्रियम् ।।
मलयाचल संभूतं चन्दनागरुसंभवम् ।
चन्दनं देवदेवेश स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ।।

फिर शुद्धोदक स्नान और आचमन कराना

सुगन्धित द्रव्य (इत्र) से स्नान कराना।

ॐ अँ् शुनाते अँ् शुः पच्यतां परुषा परुः।
गंधस्ते सोममवतुमदाय रसोऽअच्युतः ॥
नानासुगन्धि द्रव्यं च चन्दनं रजनीयुतम्।
उद्वर्तनं मयादत्तं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

बादमें शुद्धोदक स्नान और आचमन।

ॐ शुद्धबालः सर्वशुद्धबालोमणिवालस्त आश्विनः श्येतः श्येताक्षोरुणस्ते रुद्राय पशुपतयेकर्णायामा अवलिप्तारौद्रानभोरूपाः पार्जन्याः ॥

स्नानके पश्चात् पुरुषसूक्तकी १६ ऋचाओंसे अभिषेक करना।

दो वस्त्र धोती दुपट्टा व अंगोछा

स्नान करा कर सिंहासन पर तुलसी रखकर भगवानकी मूर्ति स्थापित कर बादमें पूजन करना।

ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऋचः सामानियज्ञिरे ।
छन्दा ॐ सि यज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ।।
शीतवातोष्णसंत्राणं परंलज्जानिवारणम् ।
सुवेषधारिणं यस्माद्वासोऽयं प्रतिगृह्यताम् ।।

यज्ञोपवीत ।

ॐ तस्मादश्वाऽअजायन्त येकेचोभयादतः ।
गावोहजज्ञिरेतस्मात्तस्माज्जाताऽअजावयः ।।
ब्रह्मणानिर्मितंसूत्रं विष्णुग्रंथिसमन्वितम् ।
यज्ञोपवीतं परमं गृह्यतां च जनार्दन ।।

यज्ञोपवीतके बाद आचमन ।

चन्दन चढ़ाना ।

ॐ तंयज्ञं वर्हिषिप्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा ऽअयाजन्तसाध्याऽऋषयश्च ये ।।
मलयाचलसंभूतं शीतमानन्दवर्द्धनम् ।
काश्मीरघनसाराढ्यं चन्दनं प्रतिगृह्यताम् ।।

अक्षत चढ़ाना *

ॐ अक्षन्नमी मदन्तह्यवप्रियाऽअधूषत। अस्तोष-
तस्वभावो विप्रानविष्ट्यामतीयोजान्विन्द्रते हरी।
अक्षताश्च सुरश्रेष्ठा कुंकुमाक्ता सुशोभिता।
मयानिवेदिता भक्त्यागृहाण परमेश्वर ॥

पुष्प, पुष्पमाला चढ़ाना।

ॐ यत्पुरुषंव्यदधुः कतिधाव्यकल्पयन्।
मुखंकिमस्यासीत्किं बाहू किमूरू पादाउच्येते।

---

* टिप्पणी-हारीत संहितामें अंबरीष और हारीतके सम्वादमें अक्षत चढ़ाना अर्घ्यपाद्यमें आया है तथा जौ चढ़ानेका निषेध है चांवलोंका नहीं है आचारादर्शमें लिखा है।

अक्षतास्तुययाप्रोक्ता इति आचारादर्श उक्त-
स्वाधयामाममायप्रतिपेन, ने तन्दुलानाम्।

नानाविधानि पुष्पाणि ऋतुकालोद्भवानि च ।
मयार्पितानि सर्वाणि पूजार्थं प्रतिगृह्यताम् ।

तुलसी चढ़ाना ।

ॐ श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणिरूपमश्विनौव्यात्तम् । इष्णन्निषाण मुम्मऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण ॥ तुलसी हेमरूपां च रत्नरूपां च मंजरीम् । भवमोक्षप्रदा तुभ्य मर्पयामि हरिप्रियाम् ॥

धूपम् ।

ॐ ब्राह्मणोस्य मुखमासी द्बाहूराजन्यः कृतः ।
ऊरूतदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याᳬशूद्रोऽअजायत ॥
वनस्पतिरसोत्पन्नं सुगंधाढ्यं मनोहरं ।
आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

घृत दीपकम् ।

ॐ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽअजायत ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्नि रजायत ॥
घृतवर्त्ति समायुक्तं तथाकर्पूरसंयुतम् ।
दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यतिमिरापहं ॥

नैवेद्यम् ।

ॐ नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षँ शीर्ष्णोद्यौः समवर्तत पद्भ्याम्भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकां २ ऽअकल्पयन् ॥
अन्नंचतुर्विधंस्वादु रसैः षड्भिः समन्वितम् ।
भक्ष्यभोज्य समायुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

भोजनान्ते आचमनीयम् ।

ॐ यत्पुरुषेणहविषादेवायज्ञमतन्वत ।
वसन्तोस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥
उच्छिष्टोप्यशुचिर्वापि यस्यस्मरणमात्रतः ।
तस्मै ते परमेशाय शुद्धमाचमनीयकम् ।

तास्बूल पुंगीफले ।

ॐ सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवायद्यज्ञं तन्वानाऽअबध्नन्पुरुषंपशुम् ॥
नागवल्लीदलंदिव्यं पुंगीकर्पूरसंयुतम् ।
वक्त्रं सुरभिकृत्स्वादु ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

ऋतुफलम् ।

ॐ याः फलिनीर्या ऽअफला अपुष्पायाश्चपुष्पिणीः
वृहस्पतिप्रसूतास्तानो मुञ्चन्त्वँ हसः ॥
इदं फलं मयादेव स्थापितं पुरतस्तव ।
तेनमेसफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि ॥

दक्षिणा ।

ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् ! सदाधारपृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषाविधेम ॥
हिरण्यगर्भंगर्भस्थं हेतवीर्यंविभावसो

अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

आरार्तिक्यम् ।

ॐ इदँ ् हविः प्रजननम्मेऽअस्तु दशवीरँ ् सर्वगणँ ् स्वस्तये । आत्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्यभयसनि ॥ अग्निः प्रजाम्बहुलाम्मेकरोत्वन्नरूपयोरेतो अस्मासुधत्त ।

कदलीगर्भसंभूतं कर्पूरं च प्रदीपितम् ।
आरार्तिक्यमहंकुर्वे पश्यमेवरदोभव ॥

मन्त्र पुष्पाञ्जलि ।

ॐ यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । तेहनाकंमहिमानः सचन्त यत्र पूर्वेसाध्याः सन्तिदेवाः । ॐ राजाधिराजायप्रसह्यसाहिने । नमो वयं वैश्रवणायकुर्महे । समेकामान्कामकामायमह्यं ॥ कामेश्वरो वैश्रवणोददातु । कुबेरायवैश्रवणाय राजाधिराजाय-

महाराजाय नमः । ॐ स्वस्तिसाम्राज्यंभौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठयं राज्यं महाराज्यमाधिपत्यमयं समन्त पर्यायीस्यात्सार्वभौमसार्वायुषआन्तादापरार्द्धात्पृथिव्यैसमुद्रपर्यन्तायाएकराडिति । तदप्येषः श्लोकोऽभिगीतोमरुतः परिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहे आवीक्षितस्यकाम प्रेर्विश्वेदेवाः सभासदइति ।। ॐ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोवाहुरुतविश्वतस्पात् ।। संबाहुभ्यान्धमति सम्पतत्रै र्द्यावाभूमीजनयन्देवऽएकः ।।

प्रदक्षिणा*

ॐ ये तीर्थानिप्रचरन्तिसृका हस्तानिषंगिणः । तेषाॐ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ।।

---

* टिप्पणी

एकाचण्ड्या रवौसप्त तिस्रोदद्याद्विनायके ।
चतस्रःकेशवेदद्याच्छिवस्यार्द्धंप्रदक्षिणाम् ॥

उपचारसमस्तैस्तु यत्पूजा च मयाकृतः ।
तत्सर्वंपूर्णतांयातु प्रदक्षिणाय:प्रभावतः ॥
यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च ।
तानि तानि प्रणश्यन्ति प्रदक्षिण पदे पदे ॥

स्तुतिपाठ नमस्कार ।

त्राहि मां पापिनंघोरंधर्म्माचारविवर्जितम् ।
नमस्कारेणदेवेश संसारार्णवयातिनम् ॥
प्रपन्नंपाहिमामीश भीतंमृत्युग्रहार्णवात् ।

जो अपना अभीष्ठ होय उस कार्यके लिये जो मन्त्र हो उसे जपे । भगवानका ध्यान करे । जपके पश्चात् दशांशका हवन करे चावल की खीरका । खीरमें तिल, मेवा, खांड़, घी अवश्य मिलावे । हवनके पश्चात् बलिदान करे । बलिदानका मन्त्र वही होगा जिस मन्त्रका जप किया जायगा । बायें हाथके अंगूठे और तर्जनी (सब

से छोटी उंगलीके पासकी उंगली) को मिला कर ' एषबलि विष्णवे नमः" कह कर हलुएका बलि-दान करना, जिसमें कमसे कम एक मनुष्यका पेट भरे। वह बलिदानका पदार्थ किसी पात्रसे ढक कर अपने सिरहाने रखना तथा कामनाका ध्यान करते हुए मन्त्रको मुखसे स्मरण करते हुए सो रहना। प्रातः बलिदानका हलुआ गाय को खिला देना।

इतिः ।

क्षमा-प्रार्थना।

आवाहनं नजानामि नजानामि विसर्जनम्।
पूजांचैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर ॥१॥
अन्यथाशरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम।
तस्मात्कारुण्य भावेन क्षमस्व परमेश्वर ॥२।
गतंपापं गतंदुःखं गतंदारिद्य मेव च।
आगता सुख संपत्तिः पुण्याच्च तवदर्शनात् ॥३॥
मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर।
यत्पूजितं मयादेव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥४॥
यदक्षर पदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत्।
तत्सर्वं क्षम्यतां देव प्रसीद परमेश्वर ॥५॥
यस्यस्मृत्याच नामोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु।
न्यूनं संपूर्णतांयाति सद्योवन्देतमच्युतम् ॥६॥
प्रमादात्कुर्वंतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषुयत् ॥
स्मरणादेवतद्विष्णो सम्पूर्णंस्यादितिश्रुतिः ॥

अनयायथोपचारपूजयाश्रीभगवान्विष्णुः प्रीयतांनम।

इतना बोल कर साष्टांग प्रणाम करे। विष्णु भगवान् का पंचामृत संखके ऊपर परिक्रमा करके पात्रमें रखकर पान करे और शिरपर धारण करे।

अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधि विनाशनं।
विष्णुपादोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।।भविष्ये।।
विष्णुपादाभिषिक्तं यः पात्रेणैवपिवेज्जलम्।
सर्वपाप विनिर्मुक्तः सयाति परमां गतिम्।।
यः पादसलिलं विष्णोः करेणपिवते यदि।
स मूढ़ो नरकंयाति यावदिन्द्राश्चतुर्दश।।

।। इति ।।

ॐ

श्रीमद्भगवद्गीता

प्रथमोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

संजय उवाच ॥

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥
पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥५॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वं एव महारथाः ॥६॥
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥
ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥
पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥
अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥१८॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥२०॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥२२॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

संजय उवाच ॥

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा।२६

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान्
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ॥

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।।२८।
सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।।२६।।
गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।।३०।।
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।।३१।।
न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ।।३२।।
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च।।३३।।
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुरा पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥३४॥
एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥
तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥
यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥
कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥४२॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे-
ऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

—:*:—

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

श्रीभगवान् उवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥
क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥३॥

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिःप्रति योत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥
गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्य-
मपीह लोके । हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुंजीय भोगानरुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ न चैत-

द्विद्मःकतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो

जयेयुः । यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽव-
स्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ कार्पण्यदो-
षोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं
शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥ न हि प्रपश्यामि
ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि
चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥१०॥

श्रीभगवान् उवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥११॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥
मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥१४॥
यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोंऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥
अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥
य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥१९॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता
वा न भूयः। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥२१॥
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति
नरोऽपराणि। तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥
नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥
अच्छेद्योयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥
अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

जातस्य हि ध्रुवोमृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ।।२७।।
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।।२८।।
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैव
चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं
वेद न चैव कश्चित् ।। २९ ।।
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ।।३०।।
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ।।३१।।
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ।।३२।।
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ।।३३।।

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥
भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥
एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥३९॥
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥
योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगःकर्मसु कौशलम् ॥५०॥
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ॥५१॥
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीःकिं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥
यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥६०॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥
ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥
क्रोधाद्भवति संमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतःसुखम् ॥ ६६॥
इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥६७॥
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः
इंद्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥
या निशा सर्व भूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥६९॥
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति-
यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स
शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥
विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥७१॥
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे-
ऽर्जुनविषादयोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥
न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥
यस्त्विद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥९॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥
इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥१३॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥२०॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ।।२९।।
मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरः ।।३०।।
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ।।३१।।
ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ।।३२।।
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।।३३।।
इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ।।३४।।
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।।३५।।

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

श्रीभगवान् उवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥
इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥
तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥
इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥२॥
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

श्रीभगवान् उवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मना मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ।।१२।।
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ।।१३।।
न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स वद्ध्यते ।।१४।।
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ।।१५।।
किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्।।१६।।
कर्मणो ह्यपि वोद्धव्यं वोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ।।१७।।
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ।।१८।।
यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ।।१९।।

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥२०॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते ॥२२॥
गतसंगस्यमुक्तस्य ज्ञानावस्थित चेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥
श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥
सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

द्रव्ययज्ञास्तोपयज्ञा गयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥
एवं वहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वा नेवंज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज् ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोह मेवं यास्यसि पांडव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥३६॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥
नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥३८॥
श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥४०॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् ।
आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥४१॥
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

पंचमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

श्रीभगवान् उवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥३॥
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यःपश्यति स पश्यति ॥५॥
सन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ।।७।।
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्छ्वसन् ।।
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन् ।।९।।
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ।।१०।।
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनःकर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ।।११।।
युक्तःकर्मफलंत्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ।।१२।।
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ।।१३।।
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ।।१४।।

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जंतवः ॥१५॥
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥
विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥१८॥
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥३१॥
ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते
आद्यन्तवन्तः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥
योंऽतःसुखोंऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥
लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५॥
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥२७॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥२९॥
हरिःॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मसन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥५॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥
यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३।
यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४।
उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥
बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥
जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥
योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियाः ।
उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥
समं कायाशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥
प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥
युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैवचार्जुन ॥१६॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यतेतदा ॥१८॥
यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥१९॥
यत्रापरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति॥२०॥
सुखमात्यंतिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं तत ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते॥२२॥
तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा॥२३॥

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥
शनैः शनैः रुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थंमनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत्॥२५॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥
प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥
युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगीपरमो मतः॥३२॥

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्॥३३॥
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

श्रीभगवान् उवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मनातु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति॥३७॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

श्रीभगवान् उवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति॥४०॥
प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीःसमाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥४६॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥४७॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अध्यात्मयोगो नाम षष्टोऽध्यायः॥ ६॥

सप्तमोऽध्यायः॥

श्रीभगवान् उवाच।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु॥ ॥
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥२॥
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥३॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥
रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥
बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥ १४ ॥
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥
चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥१७॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्॥१८॥
बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया॥२०॥
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥२०॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्॥२२॥
अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि॥२३॥
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्॥२५॥
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन॥२६॥
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे- ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥
अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥
यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्धय च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥
कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः॥
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्य वर्णं तमसः
परस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योग
बलेन चैव । भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं
परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीत-
रागाः । यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं
संग्रहेण प्रवक्ष्ये ।। ११ ।।

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्ध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योग धारणाम् ।।

ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्।।१३।।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ।।१४।।

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।।१५।।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ।।१६।।

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ।।१७।।

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥
परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥
अव्यक्तोऽअक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यांतः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयातागच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

शुक्लकृष्णे गतीह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥
वेदेषु यज्ञेषु तपः सु चैव ।
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा ।
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षर ब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥४॥

नवमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ।।२।।
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ।।३।।
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ।।४।।
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ।।५।।
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ।। ६ ।।
सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ।।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ।।७।।
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ।। ८ ।।
न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ।। ९ ।।

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥
अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रियम् ।
परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥
सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढ़व्रताः ।
नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन वहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥
अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋकसाम यजुरेव च ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं वीजमव्ययम् ॥१८॥
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा
स्वर्गतिं प्रार्थयंते । ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोक-
मश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यं
लोकं विशंति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं
कामकामा लभंते ॥ २१ ॥
अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥२४॥

यांति देवव्रता देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः ।

भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम्
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
येभजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥२९॥
अपि चेत्सुदुराचारो भजंते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यःसम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांति निगच्छति ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परांगतिम्॥३२॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

हरि ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनि-
षत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादेऽध्यात्मयोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाःप्रजा ॥६॥
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्रसंशयः ॥ ७ ॥
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ ९ ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ १० ॥
तेषामेवानुकंपार्थं महमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परंधाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ।। १२ ।।
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ।।१३।।
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ।।१४।।
स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ।। १५ ।।
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ।१६
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ।।१७।।
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ।।१८।।

श्रीभगवान् उवाच ।।

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठनास्त्यंतो विस्तरस्य मे ।।१९।।

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥ २० ॥
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥
वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥
रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः॥२५॥
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥
उच्चैः श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मिवासुकिः॥२८॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९॥
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जान्हवी॥३१॥
सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिःक्षमा॥
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासःकवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥
यच्चापि सर्वभूतानां बीज तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्॥३९॥
नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥
अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥४२॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

—:*:—

अर्जुन उवाच ॥

मदनुग्रहाय परमं गुह्य मध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥
पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्॥८॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेक दिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥
दिव्यमाल्यांवरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्यशरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवान्स्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेष संघान्। ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥ १५॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम्। नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम्॥ १६॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम्। पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्॥ १७॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्। त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे॥ १८॥

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्। पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा

विश्वमिदं तपंतम्॥ १९॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः। दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

अमी हि त्वां सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणंति। स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्ध-संघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च। गंधर्वयक्षासुरसिद्ध संघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहू रुपादम्। बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्त-विशालनेत्रम्। दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव काला-

नलसन्निभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहै-
वावनिपालसंघैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरा-
लानि भयानकानि । केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु
संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

यथा नदीनां वहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा
द्रवंति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्रा-
ण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशंति नाशाय
समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशंति लोकास्त-
वापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकासन्समग्रा-
न्वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं

भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

काऽलोस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्स-माहर्तुमिह प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सव येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रू-न्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा न्यानपि योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युद्धयस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥३४॥

संजय उवाच ॥

एतद्श्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेप ।

मानः किरीटी। नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

अर्जुन उवाच।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च। रक्षांसि भीतानि दिशो प्रयंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे। अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्। वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥३८॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणःशशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च। नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते

सर्वत एव सर्व । अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद

देवेश जगन्निवास ॥४५॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव। तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥

श्रीभगवान् उवाच।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्। तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः। एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम्। व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

संजय उवाच।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शि-

यामास भूयः। आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

श्रीभगवान् उवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं द्रष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥५२॥
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं द्रष्टवानसि मां यथा ॥५३॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥
मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥५५॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

श्रीभगवान् उवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥
संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥६॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥९॥
अभ्यासेऽप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् ॥१२॥
अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥१८॥
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियोनरः ॥१९॥
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रंक्षेत्रज्ञ मेव च ।
एतद्वे दितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥

श्रीभगवान् उवाच ।

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तंप्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥२॥
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥३॥
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥४॥
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥५॥
महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेंद्रियगोचराः ॥६॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥७॥
अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥८॥
इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ॥
असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥१०॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥११॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥१२॥
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१३॥
सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१४॥
सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निगुणंगुणभोक्तृ च ॥१५॥
वहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥१६॥
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१७॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१८॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥
प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥२०॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२२॥
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२३

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२४॥

ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२५॥

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपिचातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२६॥

यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्थावरजंगमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२७॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति ॥२८

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परांगतिम् ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥३०॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३१॥
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥३२॥
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३३॥
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३४॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३५॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च ॥२॥
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥
सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं वीजप्रदः पिता ॥४॥
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निवध्नंति महावाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसंगेन वध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥६॥
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।
तन्निवध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥७॥
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥८॥
सत्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ॥१०॥
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत ॥११॥
लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंन्दन ॥१३॥
यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकान् अमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥
कर्मणःसुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥
सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः ॥१८

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

अर्जुन उवाच ।

कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥२२॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्त्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥२३॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥
मां च योऽव्यभिचारेण भक्ति योगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥२७

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जनसंवादे
गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

पंचदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुण प्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मा-
नुबंधीनि मनुष्यलोके ॥२॥

च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढ़मूलमसंग-
शस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न
निवर्तन्ति भूयः । तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः
प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या
विनिवृत्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै
र्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावक ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥६॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥११॥
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजोविद्धि मामकम् ॥१२॥
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामिचौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ ४ ।
सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृति-
र्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांत-
कृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानिकूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥

षोडशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान् उवाच !

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

तेजः क्षमाधृतिःशौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवंति संपदं देवीमभिजातस्य भारत ॥३॥
दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥
दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥५॥
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥
प्रवृत्तिं च निबृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्य तेषु विद्यते ॥७॥
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥८॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥
काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तंतेऽशुचिव्रताः ॥१०॥

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोध परायणाः ।
ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्सुखी ॥१४॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्तिसदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥
अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥१६॥
आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१६॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमांगतिम् ॥२०॥
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥
एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे दैवा-
सुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्वमाहो रजस्तम ॥१॥

श्रीभगवान् उवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२

सत्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

यजंते सात्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥४॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः ।
दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागवलान्विताः ॥५॥

कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥६॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥

आयुः सत्वबलारोग्य सुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक-
प्रियाः ॥८॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनःसमाधाय स सात्विकः ॥११॥

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥
मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते ॥१७॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥
मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥
दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतम् ॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टंतद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ।
प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥२५॥
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥
यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥
एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः ॥
न द्वेष्टयकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्॥१२॥
पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चवात्र पंचमम् ॥१४॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतव ः॥१५॥
तत्रैवं सति कर्तारमात्मनं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निवद्ध्यते ॥१७॥
ज्ञानं ज्ञे यं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्म संग्रहः ॥ १८ ॥
ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुण भेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९॥
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषुतज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥२०॥
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥
अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥
मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ।
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥३१॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥३२॥
धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी ।
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी॥३४॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी॥३५॥
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥३६॥
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥
विषयेंद्रियसंयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामससमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः॥४०॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥
शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वर भावश्च क्षात्रं कर्म स्वभाजम् ॥ ४३॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥४५॥
यतः प्रवृत्तिर्भतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥४६॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥
सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्काय मानसः ।
ध्याानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्म भूयाय कल्पते ॥५३॥
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥५५॥
सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसाददवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥
चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथचेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८॥
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥
स्वभावजेन कौंतेय निवद्धःस्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपितत् ॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥६१॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढ़ मिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६॥
इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७॥
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रिय कृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजयः ॥७२॥

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

संजय उवाच ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् एतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
संन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता

शांताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं ।
विश्वाधारं गगन सदृशं मेघ वर्णं शुभांगम् ।।

लक्ष्मीकान्तं कमल नयनं योगिभिर्ध्यान गम्यं । वन्दे विष्णुं भव भयहरं सर्वलोकैक नाथम् ।। १ ।।

श्री विष्णुसहस्रनाम ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसार बंधनात् ।
विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥१।

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वाधर्मानिशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥२॥

युधिष्ठिर उवाच ।

किमेकं दैवतं लोके किंवाप्येकं परायणम् ।
स्तुवंतः कं कमर्चंतः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥
को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन् मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् ॥४॥

भीष्म उवाच ।

जगत्प्रभुं देवदेवमनंतं पुरुषोत्तमम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोस्थितः ॥५॥

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायन् स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥६॥
अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोक महेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सवदुःखातिगो भवेत् ॥७॥
ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥८॥
एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमोमतः ।
यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥६॥
परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥१०॥
पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम् ।
दवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥११॥
यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये ॥१२॥
तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।

विष्णोर्नामसहस्रं मे श्रृणु पापभयापहम् ॥१३॥

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मना ।
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ।। ४।।

ॐ अस्य श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रमंत्रस्य भगवान् वेदव्यास ऋषिः ।। श्रीविष्णुः परमात्मा देवता ।। अनुष्टुप् छंदः ।। अमृतांशूद्भवो भानुरिति बीजम् । देवकीनंदनः स्रष्टेति शक्तिः ।। त्रिसामा सामगः सामेति हृदयम् । शंखभृन्नंदकी चक्रीति कीलकम् ।। शार्ङ्गधन्वा गदाधर इत्यस्त्रम् ।। रथांगपाणिरक्षोभ्य इति कवचम् ।। उद्भवः क्षोभणो देव इति परमो मंत्रः ।। श्रीमहाविष्णुप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ।। अथ न्यासः ।। विश्वं विष्णुर्वषट्कार इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ।। अमृतांशूद्भवो भानुरिति तर्जनीभ्यां नमः ।। ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मेति मध्यमाभ्यां नमः सुवर्णबिंदुरक्षोभ्य इत्यनामिकाभ्यां नमः ।। निमिषोऽनिमिषः स्रग्वीति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।। रथांगपाणिरक्षोभ्य इति करतल-

करपृष्ठाभ्यां नमः ।। एवं हृदयादिन्यासः ।। अथ ध्यानम् ।। शांताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभांगम् । लक्ष्मीकांतं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं वंदे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ।।१।।

* ॐ नमो भगवते वासुदेवाय *

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ।।१।।
पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ।।२।।
योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ।
नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः ।।३।।
सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।
संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ।।४।।
स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्करक्षो महास्वनः ।

अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ।।५।।

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥
अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मंगलं परम् ॥ ७ ॥
ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥८॥
ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥९॥
सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहःसंवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥१०॥
अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥११॥
वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ।
अमोघः पुंडरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥१२॥
रुद्रो बहुशिरा बभ्रु विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।

अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥

सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।
वेदो वेदविदव्यंगो वेदांगो वेदवित् कविः ॥
लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।
चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥१५॥
भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।
अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥
उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ।
अतींद्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥
वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ।
अतींद्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥१८॥
महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ।
अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥
महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतांगतिः ।
अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदांपतिः ॥२०॥
मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।

हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥

अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः संधाता संधिमान् स्थिरः ।
अजो दुर्मर्षण शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥
गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रम ।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधी ॥२३॥
अग्रणीर्ग्रामणी श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ।
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्ष सहस्रपात् ॥
आवर्तनी निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमदनः ।
अह संवर्तको वन्हिरनिलो धरणीधरः ॥ ५॥
सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ।
सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जन्हुर्नारायणो नरः ॥२६॥
असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचि ।
सिद्धार्थः सिद्ध संकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥
वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ।
वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागर ॥२८॥
सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेंद्रो वसुदो वसु ।
नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥२९॥

ओजस्तेजोद्युतिधर प्रकाशात्मा प्रतापनः ।
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥३०॥
अमृतांशूद्भवो भानु शशबिंदुः सुरेश्वरः ।
औषध जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥३१॥
भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ।
कामहा कामकृत् कांतः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥३२
युगादिकृद्य गावर्ती नकमायो महाशनः ।
अदृश्योऽव्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनंतजित् ॥
इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः ।
क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥३४॥
अच्युतः प्रथित प्राणः प्राणदो वासनानुजः ।
अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥३५॥
स्कंदः स्कंदधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ।
वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ॥३६॥
अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥३७॥

पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।
महर्द्धिॠद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥३८॥
अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ।
सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिंजयः ॥३९॥
विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ।
महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥४०॥
उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ।
करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥४१॥
व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।
परर्द्धिः परमः स्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥४२॥
रामो विरामो विरजो मार्गो नेयोनयोऽनयः ।
वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्म विदुत्तमः ॥४३॥
वैकुंठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ।
हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥४४॥
ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।

उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥

विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ।
अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥४६॥
अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः ।
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥४७॥
यज्ञइज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः ।
सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ८॥
सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ।
मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥४९॥
स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥५०॥
धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ।
अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥५१॥
गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ।
आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥५२॥
उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।
शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥५३॥

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ।
विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतांपतिः ॥
जीवो विनयिता साक्षी मुकुंदोऽमित विक्रमः ।
अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोंऽतकः ॥
अजोमहार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।
आनंदो नंदनो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥
महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।
त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाश्रृङ्गः कृतांतकृत् ॥
महावराहो गोविंदः सुषेणः कनकांगदी ।
गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥५८॥
वेधाः स्वांगोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः ।
वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥५६॥
भगवान् भगहा नंदी वनमाली हलायुधः ।
आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गति सत्तमः ।
सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ।

दिवस्पृक्सर्वदृग्वासो वाचस्पतिरयोनिजः ।

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।
सन्यासकृच्छमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणः ॥
शुभांगः शांतिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ३॥
अनिवर्ती निवृतात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतांवरः ॥६४॥
श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ।
श्रीधरः श्रीकर श्रेयः श्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः ॥६५॥
स्वक्षः स्वंगः शतानंदो नंदिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।
विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥
उद्दीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः ।
भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥६६॥
अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः ।
अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥६७॥
कालनेमिनिहा वीरः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।

त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥६८॥

कामदेवः कामपालः कामी कांतः कृतागमः ।
अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनंतो धनंजयः ॥७०॥
ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्रह्मणप्रिय ॥७१॥
महाक्रमो महाकर्मा महातेजः महोरगः ।
महाक्रतुमहायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥७२॥
स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ।
पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥७३॥
मनोजवस्तीथकरो वसुरेता वसुप्रदः ।
वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥७४॥
सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ।
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥७५॥
भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ।
दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥७६॥
विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ।
अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥७७॥

एकोऽनैकः स वः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।
लोकबन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥७८॥
सुवर्णवर्णो हेमांगो वरांगश्चंदनांगदी ।
वीरहा विषमः शून्यो धृताशीरचलश्चलः ॥७९॥
अमानीमानदोमान्योलोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।
सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥८०॥
तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥८१॥
चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।
चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ८२॥
समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ।
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥८३॥
शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धन ।
इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥८४॥
उद्भवः सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः ।

अर्को वाजसनः शृङ्गी जयंतः सर्वविज्जयी ॥८५॥

सुवर्णबिंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।
महाहृदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥८६॥
कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पावनोनिलः ।
अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥८७॥
सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।
न्यग्रोधोदुंबरोऽश्वत्थश्चाणूरांध्रनिषूदनः ॥८८॥
सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ।
अमूर्तिरनघोऽचिंत्यो भयकृद्भयनाशनः ॥८९॥
अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥९०॥
भारभृत् कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।
आश्रमः श्रवणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥९१॥
धनुर्धरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः ।
अपराजितः सर्वसहो नियंता नियमो यमः ॥९२॥
सत्ववान् सात्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ।

अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः ॥९३॥

विहायसगतिर्ज्योतिः सरुचिर्हुतभुग्विभुः ।
रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचना ।।६४।।
अनंतो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नकजोऽग्रजः ।
अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुनः ।।६५।।
सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ।
स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्ति
दक्षिणः ।। ६ ।।
अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।
शब्दातिगः शब्दसहः शिशरः शर्वरीकरः ।।६७।।
अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणांवरः ।
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।।८६।।
उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
वीरहा रक्षणः संतो जीवनः पर्यवस्थितः ।।६६।।
अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरस्त्रो गभीरात्मा विदेशो व्यादिशो दिशः ।।

अनादि र्भूर्भु वोलक्ष्मीः सुवीरो रुचिरांगदः ।

जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥१॥
आधारनिलयो धाता पुष्पहास प्रजागर ।
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणव पण ॥२॥
प्रमाणं प्राणनिलय प्राणभृत् प्राणजीवनः ।
तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिग ॥३॥
भूर्भुव स्वस्तरुस्तारः सपिता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ॥४॥
यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधन ।
यज्ञांतकृद्यज्ञगुह्यक्ननमन्नाद एव च ॥५॥
आत्मयोनि स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।
देवकीनंदन सृष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥६॥
शंखभृन्नंदकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधर ।
रथांगपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥१०७॥
सर्वप्रहरणायुध ओंनम इति ।
इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।

नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयात् किंचित्सोऽमुत्रेह च मानव ॥
वेदांतगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥
धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी प्राप्नुयात्प्रजाम् ॥
भक्तिमान्य सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् । ५ ।
यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञानिप्राधान्यमेव च ।
अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विंदति ।
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥७॥
मुच्येत रोगाद्रोगार्तो बद्धो मुच्येत बंधनात् ।
भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥
दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्ति समन्वितः ॥९॥

वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ।।१०।।
न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ।।११।।
इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्ति समन्वितः ।
युज्येतात्मासुखक्षांति श्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ।।
न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः ।
भक्तानां कृतपुण्यानां प्रभवेत्पुरुषोत्तमे ।।१३।।
द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ।।१४।
ससुरासुरगंधर्व सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ।।१५।।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ।।१६।।
सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पते ।

आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ।।१७।।

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
जंगमाजंगमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ।।१८।।
योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्या शिल्पादि कर्म च ।
वेदाः शस्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ।।१६।।
एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्रीन्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः।।
इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ।।२ ।।
विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजंति ये पुष्कराक्षं न ते यांति पराभवम् ।।२२।।

अर्जुन उवाच ।

पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ।
भक्तानामनुरक्तानां त्राता भव जनार्दन ।।२३।।

श्रीभगवान् उवाच ।

यो मां नाम सहस्रेण स्तोतुमिच्छति पांडव ।

सोऽहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न संशयः ॥२४॥

नमोऽस्त्वनंताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षि-
शिरोरुबाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सह-
स्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥२५॥

नमः कमलनाभाय नमस्ते जलशायिने ।
नमस्ते केशवानंत वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥२६॥

वासनाद्वासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयम् ।
सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तुते ॥२७॥

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविंदाय नमोनमः ॥२८॥

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥२९॥

एष निष्कंटकः पंथा यत्र संपूज्यते हरिः ।
कुपथं तं विजानीयाद्गोविंदरहितागमम् ॥३०॥

सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।

तत्फलं समवाप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ॥३१॥

यो नरः पठते नित्यं त्रिकालं केशवालये ।
द्विकालमेककालं वा क्रूरं सर्वं व्यपोहति ॥३२॥
दह्यंते रिपवस्तस्य सौम्याः सर्वे सदाग्रहाः ।
विलीयंते च पापानि स्तवे ह्यस्मिन् प्रकीर्तिते ॥३३
येन ध्यातः श्रुतो येन येनायं पठ्यते स्तवः ।
दत्तानि सर्वदानानि सुराः सर्वे समर्चिताः ॥३४॥
इह लोके परे वापि न भयं विद्यते क्वचित् ।
नाम्नां सहस्रं योऽधीते द्वादश्यां मम सन्निधौ ॥३५
शनैर्दहति पापानि कल्पकोटिशतानि च ।
अश्वत्थसन्निधौ पार्थ तुलसीसन्निधौ तथा ॥३६॥
पठेन्नामसहस्रं तु गवां कोटिफलं लभेत् ।
शिवालये पठेन्नित्यं तुलसीवनसंस्थितः ॥३७॥
नरो मुक्तिमवाप्नोति चक्रपाणेर्वचो यथा ।
ब्रह्महत्यादिकं घोरं सर्वपापं विनश्यति ॥३७॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यामानुशासनिके पर्वणि दानधर्मे
भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्र
नामस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

विष्णुसहस्रनाम समाप्तम् ।

भीष्मस्तवराजः ।

श्रीगणेशाय नमः ।   श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

जनमेजय उवाच ।

शरतल्पे शयानस्तु भारतानां पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान् देहं कं च योगमधारयत् ॥१॥

वैशम्पायन उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥२॥
निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरे वै दिवाकरे ।
समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥३॥
शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां माघमासस्य पार्थिव ।
प्राजापत्ये च नक्षत्रे मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥४॥
विकीर्णांशुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः ।
शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमः ॥५॥

व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा ।

देवरातेन वात्स्येन तथा तेन सुमंतुना ॥६।
तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना।
शांडिल्यदेवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता ॥७॥
असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना।
हारीतरोमशाभ्यां च तथात्रेयेण धीमता ॥८॥
बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः।
सनत्कुमारकपिलौ वाल्मीकिस्तुंबुरुः कुरुः ॥९॥
मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणबिंदुर्महामुनिः।
पिप्पलादश्च वायुश्च संवर्तः पुलहः कचः ॥१०॥
कश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः।
मरीचिरंगिराः कण्वो गौतमो गालवो मुनिः ॥११॥
धौम्यो विभांडो मांडव्यो धौम्र कृष्णोऽनुभौतिकः।
उलूक परमो विप्रो मार्कंडेयो महामुनि ॥१२॥
भास्कर पूरणः कृष्णः सूतः परमधार्मिक.।
शैब्येन याज्ञवल्क्येन शंखेन लिखितेन च ॥१३॥

एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः।

श्रद्धादमपुरस्कारैर्वृतश्चंद्र इवग्रहै ॥१४॥
भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्र कर्मणा मनसा गिरा ।
शरतल्पगत कृष्णं प्रदध्यौ प्रांजलिः शुचिः ॥१५॥
स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।
योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ॥१६॥
कृतांजलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदांप्रवरः प्रभुः ।
भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥१७॥

भीष्म उवाच ।

आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगदियास्यहम् ।
तथा व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥१८॥
शुचिं शुचिपदं हंसं तत्पदं परमेष्ठिनम् ।
मुक्त्वा सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥१९॥
अनाद्यं तत्परं ब्रह्म न देवा नर्षयो बिदुः ।
एकोऽयं भगवान् देवो धाता नारायणोहरिः ॥२०॥
नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ।

देवादेवर्षयश्चैव तं विदुः परमव्ययम् ॥२१॥

देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
यं न जानंति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ॥२२॥
यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठंति च विशंति च ।
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥२३॥
यस्मिन्नित्ये तते तंतौ दृढे स्रगिव तिष्ठति ।
सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वांगे विश्वकर्मणि ॥२४॥
हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ॥२५॥
प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ।
अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ॥
गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ।
यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ॥२७॥
गृणंति सर्वकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ।
चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वतां पतिम् ॥२८॥
यं दिव्यैर्देवमर्चंति गुह्यैः परमनामभिः ।
यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं तदंगेष्वनुतिष्ठति ॥२६॥

सर्वात्मा सर्ववित्सर्वः सर्वगः सर्वभावनः ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥३०॥
भूमेश्च ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः ।
यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम् ॥३१॥
इष्ट्वाऽनंत्याय गोविंदं पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
अतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिसूर्याग्नितेजसम् ॥३२॥
अतिबुद्धींद्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ।
पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ॥३३॥
क्षये संकर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्महे ।
यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ॥३४॥
नान्यं भक्ताः क्रियावंतो यजंते सर्वकामदम् ।
यं प्राहुर्जगतः कोशं यस्मिन्सन्निहिताः प्रजाः ॥३५॥
यस्मिन् लोकाः स्फुरंतीमे जले शकुनयो यथा ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् ॥३६॥
अनादिमध्यपर्यंतं न देवा नर्षयो विदुः ।

यं सुरासुरगंधर्वाः ससिद्धर्षिमहोरगाः ॥३७॥

प्रयता नित्यमर्चंति परमं दुःखभेषजम् ॥३७॥
अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ।
अवितर्क्यमविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥३८॥
यं व विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् ।
वदंति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥३६॥
हिरण्यवर्णो यो गर्भो दितेर्दैत्यनिषूदनः ।
एको द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥४०॥
शुक्ले देवान् पितॄन् कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ।
यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः ।४१।
हुताशनमुखर्देवैर्धार्यते सकलं जगत् ।
हविः प्रथमभोक्ता यस्तस्मै होत्रात्मने नमः ॥४२॥
महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥
यं बृहंतं बृहत्युक्तं यमग्नौ यं महाध्वरे ।
यं विप्रसंघा गायंति तस्मै वेदात्मने नमः ॥४४॥
ऋग्यजुः सामाथर्वाणां दशार्धं हविरात्मकम् ।

यं सप्ततंतुं तन्वंति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥४५॥
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ॥४६॥
यः सुपर्णो यजुर्नाम छंदोगात्रस्त्रिवृच्छिराः ।
रथंतरं बृहत्साम तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ॥४७॥
यः सहस्रसमे सत्रे यज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
हिरण्यपक्षः शकुनिस्तस्म ताक्ष्यात्मने नमः ॥४८॥
पदांगसंधिपर्वाणं स्वरव्यंजनभूषणम् ।
यमाहुश्चाक्षरं नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥४९॥
यज्ञांगो वो वराहो वै भूत्वा गामुज्जहार ह ।
लोकत्रयहितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥५०॥
यः शेते योगमास्थाय पर्यंके नागभूषिते ।
फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः ॥५१॥
यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना ।
धर्मार्थ व्यवहारार्थं तस्मै सत्यात्मने नमः ॥५२॥
यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः ।

पृथग्धर्मैः समर्चंति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥५३॥
यतः सर्वे प्रसूयंते ह्यनंगाच्चैव देहिनः ।
उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः ॥५४॥
यत्तद्व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वंति महर्षयः ।
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥५५॥
यं त्रिधात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥
यं विनिद्रा जितश्वासाः शांता दांता जितेंद्रियाः ।
ज्योतिः पश्यंति युंजानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥
अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
शांताः संन्यासिनो यांति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥
योऽसौ युगसहस्रांते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ।
संक्षोभयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ॥
संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ।
बालः स्वपिति यश्चकस्तस्म मायात्मने नमः ॥

पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥६१॥
सहस्रशिरसे चैव पुरुषायामितात्मने ।
चतुःसमुद्रपर्यंके योगनिद्रात्मने नमः ॥६२॥
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥६३॥
यस्मात्सर्वाः प्रसूयंते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यस्मिंश्चैव प्रलीयंते तस्मै हेत्वात्मने नमः ॥६४॥
यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति धिष्ठित. ।
इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ॥६५॥
अकुंठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थ मुद्यतम् ।
वैकुंठस्य हि तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥६६॥
विभज्य पंचधात्मान वायुभूतः शरीरगः ।
यश्चेष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥६७॥
ब्रह्मवक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विशः ।
पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ।

सर्गप्रलयोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥६९॥
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥७०॥
परः कालात् परो यज्ञात्परात्परतरो हि यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥
विषये वर्तमानो यस्तं वैशेषिकनिर्गुणैः ।
प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ॥७२॥
अन्नपानेंधनमयो रसप्राणविवर्धनः ।
यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥७३॥
पिंगेक्षणसटं यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधम् ।
दानवेंद्रांतकरणं तस्मै दृप्तात्मने नम ॥७४॥
रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवान्विभुः ।
जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥७५॥
यो मोहयति भूतानि स्नेहपाशानुबंधनैः ।
सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥७६॥

भूतलातलमध्यस्थौ हत्वा तु मधुकैटभौ ।

उद्धृता येन वै वेदास्तस्मै मत्स्यात्मने नमः ॥
ससागरवनां बिभ्रत्सप्तद्वीपां वसुंधराम् ।
यो धारयति पृष्ठेन तस्मै कूर्मात्मने नमः ॥७८॥
एकार्णवे हि मग्नां गां वाराहं रूपमास्थितः ।
उद्धार महीं योऽसौ तस्मै क्रोडात्मने नमः ॥
नारसिंहं वपुः कृत्वा यस्त्रैलोक्यभयंकरम् ।
हिरण्यकशिपुं जघ्ने तस्मै सिंहात्मने नमः ॥८०॥
वामनं रूपमास्थाय बलिं संयम्य मायया ।
इमे क्रांतास्त्रयो लोकास्तस्मै क्रांतात्मने नमः ॥
जमदग्निसुतो भूत्वा रामः परशुधृग् विभुः ।
सहस्रार्जुनहंतैव तस्मा उग्रात्मने नमः ॥८२॥
रामो दाशरथिर्भूत्वा पौलस्त्यकुलनंदनम् ।
जघान रावणं संख्ये तस्मै क्षत्रात्मने नमः ॥८३॥
वसुदेवसुतः श्रीमान्वासुदेवो जगत्पतिः ।
जहार वसुधाभारं तस्मै कृष्णात्मनेः नमः ॥८४॥

बुद्धरूपं समास्थाय सर्वरूपपरायणः ।

मोहयन्सर्वभूतानि तस्मै बुद्धात्मने नमः ॥८५॥
हनिष्यति कलेरंते म्लेच्छांस्तुरगवाहनः ।
धर्मसंस्थापनार्थाय तस्मै कल्क्यात्मने नमः ॥८६॥
आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पंचस्ववस्थितः ।
यं ज्ञानेनाधिगच्छंति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥८७॥
अप्रमेय शरीराय सर्वते बुद्धिचक्षुषे ।
अपारपरमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः ॥८८॥
जटिने दंडिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमंडलुनिषंगाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥८९॥
शूलिने त्रिदशेशाय त्र्यंबकाय महात्मने ।
भस्मदिग्धोर्ध्व लिंगाय तस्म रुद्रात्मने नमः ॥९०॥
चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उग्रात्मने नमः ॥९१॥
पंचभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च ।
अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शांतात्मने नमः ॥९२॥

यस्मिन् सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।

यश्च सर्वमयो देवस्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥९३॥
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मा विश्वसंभवः ।
अपवर्गस्यभूतानां पंचानां परतः स्थितः ॥९४॥
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परितस्त्रिषु ।
नमस्ते त्रिषु सर्वेषु त्वं हि सर्वमयो निधिः ॥९५॥
नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां प्रभवाप्यय ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥९६॥
तेन पश्यामि भगवन् दिव्येषु त्रिषु वर्त्मसु ।
तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्तो रूपं सनातनम् ॥९७॥
द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां देवीवसुन्धरा ।
विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥९८॥
दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्यं शुक्रः प्रजापतिः ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमित तेजसः ॥९९॥
अतसीपुष्पसंकाशं पीतकौशेयवाससम् ।
ये नमस्यंति गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् ॥१००॥

नमो नरकसंत्रास रक्षामंडलकारिणे ।

संसारनिम्नगावर्ततरिकाष्ठाय विष्णवे ॥१०१॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविंदाय नमो नमः ॥१०२॥
प्राणकांतारपाथेयं संसारच्छेदभेषजम् ।
दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥१०३॥
यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं जगत् ।
यथा विष्णुमयं सर्वं पापं नाशयते तथा ॥१०४॥
त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुंडरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरेश्वर ॥१०५॥
इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥१०६॥
नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं चेदं सर्वं नारायणात्मकम् ॥१०७॥

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः ।

नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥१०८॥

अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।
त्रैलोक्यदर्शनेज्ञानं दिव्यं दत्वा ययौ हरिः ॥१०९॥
तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।
भीष्म वाग्भिर्बाष्पकंठास्तमानचुर्महामतिम् ॥११०॥
ते स्तुवंतश्च विप्राग्याः केशवं पुरुषोत्तमम् ।
भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥१११॥

यं योगिनः प्राण वियोगकाले यत्नेन चित्ते
विनिवेशयंति । साक्षात्पुरस्ताद्धरिमीक्षमाणः प्रा-
णाञ्जहौ प्राप्तकालो हि भीष्मः ॥११२॥

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गंगायां चोत्तरायणे ।
धन्यास्तात मरिष्यंति हृदयस्थे जनार्दने ॥११३॥
विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ।
सहसोत्थाय संतुष्टो यानमेवाभ्यपद्यत ॥११४॥
केशवः सात्यकिश्चैव रथेनैकेन जग्मतुः ।
अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनंजयौ ॥११५॥

भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समास्थिताः ।

कृपो युयुत्सुः सूतश्चसंजयश्चापरं रथम् ॥११६॥
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः ।
नेमिघोषेण महता कंपयंतो वसुंधराम् ॥११७॥
ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता द्विजेरिताः
पथि सुमनाः सः शुश्रुवे । कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं
जनं स केशिहा मुदितमनाभ्यनंदत ॥११८॥
अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोक महेश्वरम् ।
धर्माध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११९॥
इमं स्तवं यः पठति शार्ङ्गधन्वनः श्रृणोति वा
भक्तिसमन्वितो जनः । स चक्रधृक्प्रतिहतसर्वक-
ल्मषो जनार्दनं प्रविशति देहसंक्षये ॥१२०॥ अश-
निशितसुधारं यस्य चक्रं सुचारु मणिकनकविचित्रे
कुंडले यस्य कर्णे । भ्रमरशतसहस्रैः सेविता यस्य
माला असुरकुलनिहंता प्रीयतां वासुदेवः ॥१२१॥
स्तवराजः समाप्तोऽयं विष्णोरद्भुतकर्मणः ।

गांगेयेन पुरा गीतो महापातकनाशनः ॥१२२॥

श्रीभगवान् उवाच ।

यः संपठेदिदं स्तोत्रं मम जन्मानुकीर्तनम् ।
देवलोकमतिक्रम्य तस्य लोको यथा मम ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि भीष्मयुधिष्ठिर
संवादे भीष्मस्तवराजः समाप्तः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

भीष्मस्तवराजः समाप्तः ।

अनुस्मृतिः ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

शतानीक उवाच ।

महामते महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अक्षीणकर्मबंधस्तु पुरुषो द्विजसत्तम ॥१॥
सततं किं जपेज्जाप्यं विबुधः किमनुस्मरन् ।
मरणे यज्जपेज्जाप्यं यं च भावमनुस्मरन् ॥२॥
यं च ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ पुरुषो मृत्युमागतः ।
परं पदमवाप्नोति तन्मे वद महामुने ॥३॥

शौनक उवाच ।

इदमेव महाप्राज्ञ पृष्टवांश्च पितामहम् ।
भीष्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥४॥

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
प्रयाणकाले किं चिंत्यं मुमुक्षोस्तत्त्वचिंतकैः ॥५॥

किं नु स्मरन् कुरुश्रेष्ठ मरणे पर्युपस्थिते ।

प्राप्नुयां परमां सिद्धिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥६॥

भीष्म उवाच ।

तद्युक्तं स्वहितं सूक्ष्मं प्रश्नमुक्तं त्वयाऽनघ ।
शृणुष्वावहितो राजन्नारदेन पुरा श्रुतम् ॥७॥
श्रीवत्सांकं जगद्बीजमनंतं लोकसाक्षिणम् ।
पुरा नारायणं देवं नारदः परिपृष्टवान् ॥८॥

नारद उवाच ।

त्वमक्षरं परं ब्रह्म निर्गुणं तमसः परम् ।
आहुर्वेद्यं परं धाम ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥९॥
भगवन् भूतभव्येश श्रद्दधानर्जितेंद्रियैः ।
कथं भक्तैर्विचिंत्योऽसि योगिभिर्मोक्षकांक्षिभिः ॥
किं नु जाप्यं जपेन्नित्यं कल्य उत्थाय मानवः ।
कथं जपेत्सदा ध्यायेद् ब्रूहि तत्त्वं सनातनम् ॥११

भीष्म उवाच ।

श्रुत्वा च तस्य देवर्षेर्वाक्यं वाक्यविशारदः ।

प्रोवाच भगवान्विष्णुर्नारदाय च धीमते ॥१२॥

श्रीभगवान उवाच ।

हंत ते कथयिष्यामि इमां दिव्यामनुस्मृतिम् ।
मरणे मामनुस्मृत्य प्राप्नोति परमां गतिम् ॥१३॥
यामधीत्य प्रयाणे तु मद्भावायोपपद्यते ।
ॐकारमग्रतः कृत्वा मां नमस्कृत्य नारद ॥१४॥
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् ।
ॐमनो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥१५॥
अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥१६॥
क्षराक्षरविसृष्टस्तु प्रोच्यते पुरुषोत्तमः ।
अव्यक्तं शाश्वतं देवं प्रभवं पुरुषोत्तमम् ॥१७॥
प्रपद्ये पुंडरीकाक्षं देवं नारायणं हरिम् ।
लोकनाथं सहस्राक्षमक्षरं परमं पदम् ॥१८॥
भगवंतं प्रपन्नोऽस्मि भूतभव्यभवत्प्रभुम् ।
स्रष्टारं सर्वलोकानामनंतं विश्वतोमुखम् ॥१९॥

पद्मनाभं हृषीकेशं प्रपद्ये सत्यमच्युतम् ।

हिरण्यगर्भममृतं भूगर्भं तमसः परम् ॥२०॥
प्रभोः प्रभुमनाद्यं च प्रपद्ये तं रविप्रभम् ।
सहस्रशीर्षकं देवं महर्षेः सत्त्वभावनम् ॥२१॥
प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं बरेण्यमनघं शुचिम् ।
नारायणं पुराणेशं योगावासं सनातनम् ॥२२॥
संयोगं सर्वभूतानां प्रपद्ये ध्रुवमीश्वरम् ।
यः पुरा प्रलये प्राप्ते नष्टे स्थावरजंगमे ॥२३॥
ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चराचरे ।
एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुःप्रसीदतु ।२४।
यः प्रभुः सर्वलोकानां येन सर्वमिदं ततम् ।
चराचरगुरुर्देवः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२५॥
आभूतसंप्लवे चैव प्रलीने प्रकृतौ महान् ।
योऽवतिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ।२६
येन क्रांतास्त्रयो लोका दानवाश्च वशीकृताः ।
शरण्यः सर्वलोकानां स मे विष्णुः प्रसीदतु ।२७।
यस्य हस्ते गदा चक्रं गरुड़ो यस्य वाहनम् ।

शंखः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।।२८।।
कार्यं क्रिया च करणं कर्ता हेतुः प्रयोजनम् ।
अक्रियाकरणे कार्ये स मे विष्णुः प्रसीदतु ।।२९।।
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ।।३०।।
शमीगर्भस्य यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो रिपुः ।
रिपुगर्भस्य यो गर्भः स मे विष्णुः प्रसीदतु ।।३१।।
अग्निसोमार्कताराणां ब्रह्मरुद्रेंद्रयोगिनाम् ।
यस्तेजयति तेजांसि स मे विष्णुः प्रसीदतु ।।३२।।
पर्जन्यः पृथिवी सस्यं कालो धर्मः क्रियाफलम् ।
गुणाकारः स मे बभ्रुर्वासुदेवः प्रसीदतु ।।३३।।
योगावास नमस्तुभ्यं सर्वावास वरप्रद ।
हिरण्यगर्भ यज्ञांग पंचगर्भ नमोस्तुते ।।३४।।
चतुर्भूतपरं धाम लक्ष्म्यावास सदाच्युत ।
शब्दादिवास नान्योऽसि वासुदेव प्रधानकृत ।।३५।।

अजः संगमनः पार्थो ह्यमूर्तिर्विश्वमूर्तिधृक् ।

श्रीः कीर्तिः पंचकालज्ञो नमस्ते ज्ञानसागर ।।३६।।

अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नमव्यक्ताद्यः परात्परः ।

यस्मात् परतरं नास्ति तमस्मि शरणं गतः ।।३७।।

चिंतयंतो ह्यजं नित्यं ब्रह्मेशानादयः सुराः ।

निश्चयं नाधिगच्छंति तमस्मि शरणं गतः ।।३८।

जितेन्द्रिया जितात्मानो ज्ञान ध्यान परायणा. ।

यं प्राप्य न निवर्तंते तमस्मि शरणं गतः ।।३६।।

एकांशेन जगत्कृत्स्नमवष्टभ्य स्थितः प्रभुः ।

अग्राह्यो निर्गुणो नित्यस्तमस्मि शरणं गतः ।।४०।।

सोमार्काग्निमयं तेजो या च तारामयी द्युतिः ।

दिवि संजायते तेजः स महात्मा प्रसीदतु ।।४१।।

गुणात्मा निर्गुणश्चान्यो रश्मिवांश्चेतनो ह्यजः ।

सूक्ष्मः सर्वगतो देहः स महात्मा प्रसीदतु ।।४२।

अव्यक्तं सदधिष्ठानमचिंत्यं तमसः परम् ।।

प्रकृतिः प्रकृतिं भुंक्ते स महात्मा प्रसीदतु ।।४३।।

क्षेत्रज्ञः पंचधा भुंक्ते प्रकृतिं पंचभिर्मुखैः ।

महागुणांश्च यो भुंक्ते स महात्मा प्रसीदतु ॥४४॥
सांख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च परमर्षयः ।
यं विदित्वा विमुच्यंते स महात्मा प्रसीदतु ॥४५॥
अतींद्रिय नमस्तुभ्यं लिंगैर्व्यक्त र्न मीयसे ।
ये च त्वां नाभिजानंति तमस्मि शरणं गतः ॥४६॥
कामक्रोधविनिर्मुक्ता रागद्वेषविवर्जिताः ।
अनन्यभक्ता जानंति न पुनर्नारकी जनः ॥४७॥
एकांतिनो हि निर्द्वंद्वा निराशाः कर्मकारिणः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणस्त्वां विशंति मनस्विनः ॥४८॥
अशरीरं शरीरस्थं समं सर्वेषु देहिषु ।
पापपुण्यविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥४६॥
अव्यक्तबुद्ध्यहंकारमनोभूतेन्द्रियाणि च ।
त्वयि तानि न तेषु त्वं तेषु तानि न ते त्वयि ॥५०
एकत्वाय च नानन्यं ये विदुर्यान्ति ते परम् ।
समत्वमिह कांक्षेयं भक्त्या वै नान्यचेतसा ॥५१॥

चराचरमिदं सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

त्वयि संतौ च तप्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥५२॥
स्रष्टा भोक्तासि कूटस्थो ह्यचिंत्यः सर्वसंज्ञितः ।
अकर्ता हेतुरहितः पृथगात्मा व्यवस्थितः ॥५३॥
न मे भूतेषु संयोगः पुनर्भवतु जन्मनि ।
अहंकारेण बुद्ध्या वा न मे योगस्त्रिभिर्गणैः ॥५४॥
न मे धर्मो ह्यधर्मो वा नारंभो जन्म वा पुनः ।
जरामरणमोक्षार्थं त्वां प्रपन्नोऽस्मि सर्वगम् ॥५५॥
विषयैरिन्द्रियैश्चापि न मे भूयः समागमः ।
ईश्वरोऽसि जगन्नाथ किमतः परमुच्यते ।
भक्तानां यद्धितं देव तत्तो हि त्रिदशेश्वर ॥५६॥
पृथिवीं यातु मे घ्राणं यातु मे रसनं जलम् ।
रूपं हुताशने यातु स्पर्शो मे यातु मारुते ॥५७॥
श्रोत्रमाकाशमभ्येतु मनो वैकारिकं पुनः ।
इंद्रियाणि गुणान्यांतु स्वेषु स्वेषु च योनिषु ॥५८॥
पृथिवी यातु सलिलमापोऽग्निमनलोऽनिलम् ।

वायुराकाशमभ्येतु मनश्चाकाशमेव च ॥५९॥

अहंकार मनो यातु मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
अहंकारस्तथा बुद्धिं बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥६०॥
प्रधानं प्रकृतिं यातु गुणसाम्ये व्यवस्थिते ।
विसर्गः सर्वकरणैर्गुणभुतैश्च मे भवेत् ॥६१॥
सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्रकृतिं प्रविशंतु मे ।
नैष्कैवल्यपदं देव कांक्षेऽहं ते परंतप ॥६२॥
एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत् पुनः ।
नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥६३॥
त्वद्‌बुद्धिस्त्वद्‌गतप्राणस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः ।
त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणे पर्यवस्थिते ॥६४॥
पूर्वदेहे कृता ये मे व्याधयः प्रविशंतु माम् ।
अर्दयंतु च मां दुःखान्यृणं मे प्रतिमुच्यताम् ॥६५॥
अनुध्येयोऽसि मे देव न मे जन्म भवेत्पुनः ।
अस्माद् ब्रवीमि कर्माणि ऋणं मे न भवेदिति ॥६६
उपतिष्ठंतु मां सर्वे व्याधयः पूर्वसंचिताः ।

अनृणो गंतुमिच्छामि तद्विष्णोः परमं पदम् ॥६७॥

अहं भगवतस्तस्य मम वासः सनातनः ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥६८॥
कर्मेंद्रियाणि संयम्य पंचभूतेंद्रियाणि च ।
दशेंद्रियाणि मनसि अहंकारे तथा मनः ॥६९॥
अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धि मात्मनि योजयेत् ।
आत्मबुद्धींद्रियं पश्येद्‌बुद्ध्या बुद्धेःपरात्परम् ॥७०
एवं बुद्धेः परंबुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
ततो बुद्धेः परं बुद्ध्वा लभते न पुनर्भवम् ॥७१॥
ममायमिति तस्याहं येन सर्वमिदं ततम् ।
आत्मन्यात्मनि-संयोज्य परात्मानमनुस्मरेत् ॥७२
नमो भगवते तस्मै देहिनां परमात्मने ।
नारायणाय भक्ताय एकनिष्ठाय शाश्वते ॥७३॥
हृदिस्थाय च भूतानां सर्वेषां च महात्मने ।
इमामनु मृतिं दिव्यां वैष्णवीं पापनाशिनीम् ॥
स्वपन्विबुद्धश्च पठेद्यत्र यत्र समभ्यसेत् ॥७४॥

मरणे समनुप्राप्ते यदिक मामनुस्मरेत् ।

अपि पापसमाचारः स याति परमां गतिम् ॥
यद्यहंकारमाश्रित्य यज्ञदानतपः क्रियाः ।
कुर्वन् फलमवाप्नोति पुनरावर्तनं च तत् ।
अभ्यर्चयन् पितॄन् देवान् पठन् जुह्वन् बलिं ददन् ।
ज्वलदग्नौ स्मरेद्यो मां लभते परमां गतिम् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
यज्ञदानतपस्तस्मात्कुर्याद्रागविवर्जितः ॥७८॥
पौर्णमास्याममावास्यां द्वादश्यां च तथैव च ।
श्रावयेच्छ्रद्दधानश्च मद्भक्तश्च विशेषतः ॥७९॥
नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ।
तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि नारद ॥८०॥
किं पुनर्ये भजंते मां साधकाः विधिपूर्वकम् ।
श्रद्धावंतो यतात्मानस्ते यांति परमां गतिम् ॥
कर्माण्याद्यंतवंतीह मद्भक्तोऽनंतमश्नुते ।
मामेव तस्माद्देवर्षे ध्याहि नित्यमतंद्रितः ।
अज्ञानां चैव यो ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशतः ।

कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत् फलम् ।
तस्मात्प्रदेयं साधुभ्यो जपं वंधभयापहम् ।
अवाप्स्यति ततः सिद्धिं प्राप्स्यसे च पदं मम ।
अश्वमेधसहस्रैश्च वाजपेयशतैरपि ।
नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ॥८५॥

भीष्म उवाच ।

हरेः पृष्टं पुरातेन नारदेन सुरर्षिणा ।
यदुवाच ततः शंभुस्तदुक्तं समनुव्रतः ॥८६॥
त्वमप्येकमना भूत्वा ध्याहि ध्येयं गुणाधिकम् ।
भजस्व सर्वभावेन परमात्मानमव्ययम् ॥८७॥
श्रुत्वैवं नारदो वाक्यं दिव्यं नारायणोदितम् ।
अत्यंतं भक्तिमान् देव एकांतित्वमुपेयिवान् ॥
नारायणमृषिं देवं दशवर्षाण्यनन्यभाक् ।
इमं जपित्वा चाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
कि तस्य वहुभिर्मंत्रैः किं तस्य बहुभिर्व्रतैः ।

नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥

किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः।
यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥
ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा।
तेऽपि यांति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥६२॥
अनन्यया मंदबुद्ध्या प्रतिभाति दुरात्मनाम्।
कुतर्काज्ञानदृष्टीनां विभ्रांतेंद्रियवर्त्मनाम् ॥६३॥
नमो नारायणायेति ये विदुर्ब्रह्म शाश्वतम्।
अंतकाले जपाद्यांति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥६४॥
आचारहीनोऽपि मुनिप्रवीर भक्त्या विहीनोऽपि विनिंदितोऽपि। किं तस्य नारायण शब्दमात्रतो विमुक्तपापो विशतेऽच्युतां गतिम् ॥६५॥
कांतारवनदुर्गेषु कृच्छ्रेष्वापत्सु संयुगे।
दस्युभिः सन्निरुद्धश्च नामभिर्मां प्रकीर्तयेत् ॥६६॥
जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः।
नराणां क्षीण पापानां कृष्णे भक्तिरजायते

श्वपचोऽपि नराः कर्तुं क्षमस्तावन्न किल्बिषम् ॥
न तावत्पापमस्तीह यावन्नामाहृतं हरेः ।
अतिरेकभयादाहुः प्रायश्चित्तांतरं वृथा ॥
गत्वा गत्वा निवर्तंते चन्द्रसूर्यादयोग्रहाः ।
अद्यापि न निवर्तंते द्वादशाक्षरचिंतकाः ॥

न वासुदेवात्परमस्ति मंगलं न वासुदेवात्परमस्ति पावनम् । न वासुदेवात्परमस्ति दैवतं तं वासुदेवं प्रणमन्न सीदति ॥१०१॥ इमां रहस्यां परमामनुस्मृतिं योऽधीत्य बुद्धिं लभते च नष्ठिकीम् । विहाय पापं विनिमुच्य संकटात् स वीतरागो विचरेन्महीमिमाम् ॥

इ० श्री० म० श० सं० वे० आ० प० दा० श्रीविष्णोदिव्य अनुस्मृतिस्तोत्रं सम्पूर्णम् ॥

अनुस्मृतिः समाप्ता

गजेन्द्रमोक्षः ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

शतानीक उवाच ।

मया हि देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
श्रुताः संभूतयः सर्वा गदतस्तव सुव्रत ॥१॥
यदि प्रसन्नो भगवाननुग्राह्योऽस्मि वा यदि ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि नृणां दुःस्वप्ननाशनम् ॥२॥
स्वप्नादिषु महाभाग दृश्यंते ये शुभाशुभाः ।
फलानि च प्रयच्छंति तद्गुणान्येव भार्गव ॥३॥
तादृक् पुण्य पवित्रं च नृणामतिशुभप्रदम् ।
दुष्टस्वप्नोपशमनं तन्मे विस्तरतो वद ॥४॥

शौनक उवाच ।

इदमेव महाभाग पृष्टवान्स्वपितामहम् ।
भीष्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥५॥

भीष्म उवाच ।

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरातनम् ।

ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातम् ॥६॥
असच्च सच्च यद्विश्वं नित्यं सद्सतः परम् ।
परं पराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥७॥
मांगल्यं मंगलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥८॥
प्रवक्ष्यामि महापुण्यं कृष्णद्वैपायनस्य च ।
येनोक्तेन श्रुतेनापि नश्यते सर्वपातकम् ॥९॥
नारायण समो देवो न भूतो न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान् साधयास्यहम् ॥१०॥
किं तस्य बहुभिर्मंत्रैः किं तस्य बहुभिव्रंतैः ।
नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः ॥११॥

जज्ञे बहुज्ञ परमत्युदारं यं द्वीपमध्ये सुतमात्मवंतम् । पराशरादूगन्धवती महर्षेस्तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥१२॥

नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥१३॥

वैशंपायनमासीनं पुराणोक्तिविचक्षणम् ।
इममर्थं स राजर्षि पृष्ठवान् जनमेजयः ॥१४॥

जनमेजय उवाच ।

किं जपन्मुच्यते पापात् किं जपन्सुखमश्नुते ।
दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि नारद ॥१५॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमेव पुरा प्रश्नं पृष्टवांस्ते पितामहः ।
भीष्मं वै व्रतिनां श्रेष्ठं तं चाहं कथयामि ते ॥१६॥
देवतव्रतं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
विनयेनोपसंगस्य पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥१७॥

युधिष्ठिर उवाच ।

दुःस्वप्नदर्शनं घोरमवेक्ष्य भरतर्षभ ।
प्रयतः किं जपेज्जाप्यं विबुद्धः किमनुस्मरेत् ॥१८॥
कस्य कुर्यान्नमस्कारं प्रातरुत्थाय मानवः ।
किं च ध्यायेत सततं किं पूज्यं वा भवेत्सदा ॥

पितामहप्रसादेन बुद्धिभेदो भवेन्न मे ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि ब्रूहि नो वदतां वर ॥२०॥

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्महाबाहो कथयिष्येह शांतिकम् ।
दुःस्वप्नदर्शने जाप्यं यद्वा नित्यं समाहितैः ॥२१॥
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
गजेंद्रमोक्षणं पुण्यं कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥२२॥
सर्वरत्नमयः श्रीमांस्त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युतेः ॥२३॥
क्षीरोदजलवीच्यग्रै धौतामलशिलातलः ।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः ॥२४॥
अप्सरोभिः परिवृतः श्रीमान् प्रस्रवणाकुलः ।
गंधर्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपन्नगैः ॥२५॥
मृगैः सिंहैर्गजेंद्रैश्च वृतगात्रो विराजते ।
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च सुबिल्वैर्दिव्यपाटलैः ॥२६॥
चूतनिम्बकदंबैश्च चंदनागरुचम्पकैः ।

शालैस्तालैस्तमालैश्च तरुभिश्चार्जुनैस्तथा ॥२७॥

बकुलैः कंदपुष्पैश्च सरलैर्देवदारुभिः ।
मंदार कुसुमैश्चान्यैः पारिजातैश्च सर्वशः ॥२८॥
एवं वहुविधैर्वृक्षैः सर्वतः समलंकृतः ।
नानाधात्वंकितैः शृंगैः प्रस्रवद्भिः समंततः ॥२९॥
शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्विस्तीर्णसानुभिः ।
मृगैः शाखामृगैः सिंहैर्मातंगैश्च सदामदैः ॥३०॥
जीवजीवकसंघुष्टं चकोरशिखिनादितम् ।
तस्यैकं कांचनं शृंगं सेव्यते यद्दिवाकरः ॥३१॥
नानापुष्पसमाकीर्णं नानाशृंगैः समाकुलम् ।
द्वितीयं राजते शृंगं सेव्यते यन्निशाकरः ॥३२॥
पांडुरांबुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम् ।
वज्रेंद्रनीलवैडूर्यतेजोभिर्भासयन्नभः ॥३३॥
तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृंगमुत्तमम् ।
पद्मरागसमप्रख्यं तारागणसमन्वितम् ॥३४॥
नैतत्कृतघ्नाः पश्यंति न नृशंसा न नास्तिकाः ।

नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जनाः ॥३५॥

नानाराधितगोविंदाः शैलं पश्यंति मानवाः ।
तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः कांचनपंकजम् ॥३६॥
कारंडवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् ।
मत्तभ्रमरसंघुष्टं चकोरशिखिनादितम् ॥३७॥
कमलोत्पलकल्हारपुंडरीकोपशोभितम् ।
कुमुदैः शतपत्रैश्च कांचनैः समलंकृतम् ॥३८॥
पद्मैर्मरकतप्रख्यैः पुष्पैः कांचनसन्निभैः ।
गुल्मैः कीचकवेणूनां समंतात्परिवारितम् ॥३९॥
अत्यद्भुतं महास्थानं विचित्रशिखराकुलम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥४०॥
पंचयोजनमूर्धानं सर एतत्प्रमाणतः ।
हिमखंडोदकं राजन् सुस्वादममृतोपमम् ॥४१॥
त्रैलोक्ये दृष्टपूर्वं च यत्तत्सरमनुत्तमम् ।
सुप्रसन्नं सरो दिव्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥४२॥
खातेन द्विगुणं प्रोक्तं शरद्द्यौरिव निर्मलम् ।

उपहाराय देवानां सिद्धाद्यर्चित पंकजम् ॥४३॥

तस्मिन्सरसि दुष्टात्मा विरूपोऽतर्जलाशयः ।
आसीद्ग्राहो गजेंद्राणां दुराधर्षो महाबलः ॥४४॥
अथ दंतोज्ज्वलमुखः कदाचिद्गजयूथपः ।
आजगाम तृषाक्रांतः करेणुपरिवारितः ॥४५॥
मदस्रावी जलाकांक्षी पादचारीव पर्वतः ।
वासयन्मदगंधेन महानैरावतोपमः ॥४६॥
गजो ह्यंजनसंकाशो मदाच्चलितलोचनः ।
तृषितः पानकामोऽयमवतीर्णश्च तत्सरः ॥४७॥
पिबतस्तस्य तत्तोयं ग्राहश्च समपद्यत ।
सुलीनः पंकजवने यूथमध्यगतः करी ॥४८॥
गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणातिबलीयसा ।
पश्यंतीनां करेणूनां क्रोशंतीनां सुदारुणम् ॥४९॥
नीयते पंकजवने ग्राहेणाव्यक्तमूर्तिना ।
गजो ह्याकर्षते तीरं ग्राहश्चाकर्षते जलम् ॥५०॥
तयोर्युद्धं महाघोरं दिव्यवर्षसहस्रकम् ।

वारुणैः संयतः पाशैर्निष्प्रयत्नगतिः कृतः ॥५१॥

वेष्ट्यमानः स घोरस्तु पाशैर्नागो दृढैस्तथा ।
विस्फूर्जितमहाशक्तिर्विक्रोशंश्च महारवान् ॥५२॥
व्यथितः स निरुत्साहो गृहीतो घोरकर्मणा ।
परमापदमापन्नो मनसाचिंतयद्धरिम् ॥५३॥
स तु नागवरः श्रीमान्नारायणपरायणः ।
तमेव शरणं देवं गतः सर्वात्मना तदा ॥५४॥
एकाग्रो निगृहीतात्मा विशुद्धेनांतरात्मना ।
नैकजन्मांतराभ्यासाद्भक्तिमान् गरुडध्वजे ॥५५॥
नान्यं देवं महादेवात् पूजयामास केशवात् ।
दिग्वाहुं स्वर्गमूर्धानं भूः पादं गगनोदरम् ॥५६॥
आदित्यचंद्रनयनमनंतं विश्वतो मुखम् ।
भूतात्मानं च मेघाभं शंखचक्रगदाधरम् ॥५७॥
सहस्रशुभनामानमादिदेवमजं विभुम् ।
संगृह्य पुष्कराग्रेण कांचनं कमलोत्तमम् ॥५८॥
निवेद्य मनसाधात्वा पूजां कृत्वा जनार्दने ।

आपद्विमोक्षमन्विच्छन् गजः स्तोत्रमुदीरयत् ॥५९॥

गजेंद्र उवाच ।

ॐ नमो मूलप्रकृतये अजिताय महात्मने ।
अनाश्रयाय देवाय निस्पृहाय नमोनमः ॥६०॥
नमः आद्याय बीजाय आर्षेयाय प्रवर्तिने ।
अनंताय च नैकाय अव्यक्ताय नमो नमः ॥६१॥
नमो गुह्याय गूढाय गुणाय गुणधर्मिणे ।
अतर्क्यायाप्रमेयाय अतुलाय नमो नमः ॥६२॥
नमः शिवाय शांताय निश्चयाय यशस्विने ।
सनातनाय पूर्वाय पुराणाय नमो नमः ॥६३॥
नमोजगत्प्रतिष्ठाय गोविंदाय नमो नमः ।
नमो देवाधिदेवाय स्वभावाय नमो नमः ॥६४॥
नमोऽस्तु पद्मनाभाय सांख्ययोगोद्भवाय च ।
विश्वेश्वराय देवाय शिवाय हरये नमः ॥६५॥
नमोऽस्तु तस्मै देवाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
नारायणाय देवाय देवानां पतये नमः ॥६६॥

नमो नमः कारणवामनाय नारायणायामित-

विक्रमाय। श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ ६७ ॥

गुह्याय वेदनिलयाय महोदराय सिंहाय दैत्य-निधनाय चतुर्भुजाय। ब्रह्मेंद्ररुद्रमुनिचारणसंस्तुताय दवोत्तमाय वरदाय नमोच्युताय ॥६८। नागेंद्रभोगशयनासनसुप्रियाय गोक्षीरहेमशुकनील-घनोपमाय। पीतांवराय मधुकैटभनाशनाय विश्वाय चारुमुकुटाय नमोऽक्षराय ॥ ६९ ॥ नाभिप्रजात-कमलासनसंस्तुताय क्षीरोदकार्णवनिकेतयशोधराय। नानाविचित्रमुकुटां गदभूषणाय योगेश्वराय विज-राय नमो वराय ॥ ७० ॥ भक्तिप्रियाय वरदीप्ति-सुदर्शनाय फुल्लारविंदविपुलायतलोचनाय। देवेंद्र-विघ्नशमनोद्यतपौरुषाय नारायणाय वरदाय नमोऽ-च्युताय ॥ ७१ ॥ नारायणाय परलोकपरायणाय कालाय कालकमलायतलोचनाय। रामाय रावण-

विनाशकृतोद्यमाय धीराय धीरतिलकाय नमो वराय

पद्मासनाय माणकुण्डलभूषणाय कंसांतकाय शिशुपालविनाशनाय । गोवर्धनाय सुर शत्रुनिकृन्तनाय दामोदराय बिरजाय नमोवराय ॥७३॥

ब्रह्मायनाय त्रिदशाननाय लोकैकनाथाय हितात्मकाय । नारायणायार्तिविनाशनाय महावराहाय नमस्करोमि ॥ ७४ ॥

कूटस्थमव्यक्तमचिंत्यरूपं नारायणं कारणमादिदेवम् । युगांतशेषं पुरुषं पुराणं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ७५ ॥

अदृश्यमच्छेद्यमनंतमव्ययं महर्षयो ब्रह्ममयं सनातनम् । विंदंति यं वै पुरुषं पुरातनं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ७६ ॥

उत्तिष्ठतस्तस्य जलोरुकुक्षेर्महावराहस्य महीं विदार्य । विधुन्वतो वेदमयं शरीरं लोकांतरस्थं मुनयो गृणंति ॥ ७७ ॥

प्रकृतेः परस्थम् । क्षेत्रज्ञमात्मप्रभवं वरेण्यं तं वासु-
देवं शरणं प्रपद्ये ॥ ७८ ॥

कार्यक्रियाकारणमप्रमेयं हिरण्यबाहुंवरपद्मनाभम् ।
महाबलं वेदनिधिं सुरोत्तमं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये
किरीटकेयूरमहार्हनिष्कैर्मण्युत्तमालंकृतसर्वगात्रम् ।
पीताम्बरं कांचनचित्रनद्धमालाधरं केशवमभ्युपैमि ॥

भवोद्भवं वेदविदां वरिष्ठं योगात्मकं सांख्य
विदां वरिष्ठम् । आदित्यचन्द्राग्निवसुप्रभावं प्रभुं
प्रपद्येऽच्युतमात्मवंतम् ॥ ८१ ॥

यदक्षरं ब्रह्म वदंति सर्वगं निशम्य यन्मृत्यु-
मुखात्प्रमुच्यते । तमीश्वरं युक्तमनुत्तमैर्गुणैः सना-
तनं लोकगुरुं नमामि ॥ ८२ ॥

नमस्तस्मै वराहाय लीलयोद्धरते महीम् ।
खुरमध्यगतो यस्य मेरुः खुरखुरायते ॥८३॥

श्रीवत्सांकं महादेवं देवगुह्यमनूपमम् ।
[illegible]

प्रभवं सर्वभूतानां निर्गुणं परमेश्वरम् ।
प्रपद्ये मुक्तसंगानां यतीनां परमां गतिम् ॥८५॥
प्रभवं तं गुणाध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ।
शरण्यं शरणार्तानां प्रपद्ये भक्तवत्सलम् ॥८६॥
त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं सर्वेषां प्रपितामहम् ।
योगात्मानं महात्मानं प्रपद्येऽहं जनार्दनम् ॥८७॥
आदिदेवमजं विष्णुं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ।
नारायणमणीयांसं प्रपद्ये ब्राह्मणप्रियं ॥८८॥
अकूपाराय देवाय नमः सर्वमहाद्युते ।
प्रपद्ये देवदेवेशमणीयांसमणोः सदा ॥८९॥
एकाय लोकनाथाय परतः परमात्मने ।
नमः सहस्रशिरसे अनन्ताय नमोनमः ॥९०॥
तमेव परमं देवमृषयो वेदपारगाः ।
कीर्तयन्ति च सर्वे वै ब्रह्मादीनां परायणम् ॥९१॥
नमस्ते पुंडरीकाक्ष भक्तानामभयंकर ।
सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु त्राहि मां शरणागतम् ॥९२॥

तावद्भवति मे दुःखं च्चिंता संसारसागरे ।
यावत्कमलपत्राक्षं न स्मरामि जनार्दनम् ।। ३।।
भक्तिं तस्य तु संचिंत्य नागस्यामोघसंस्तवात् ।
प्रीतिमानभवद्राजंश्छ्रुत्वा चक्रगदाधरः ।।६४।।
आरुह्य गरुडं विष्णुराजगाम सुरोत्तमः ।
सांनिध्यं कल्पयामास तस्मिन्सरसि लोकधृक् ।६५।
ग्राहग्रस्तं गजेंद्रं च तं ग्राहं च जलाशयात् ।
उज्जहारा प्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।।६ ।।
जलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः ।
मोक्षयामास नागेंद्रं पाशेभ्यः शरणागतम् ।।६७।
स हि देवलशापेन हूहूर्गंधर्वसत्तमः ।
ग्राहत्वमगमत्कृष्णाद्वधं प्राप्य दिवं गतः ।।६८।।

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं शापोऽभवत्तावद्गूगंधर्वस्य महात्मनः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण पितामह ।।६९।।

भीष्म उवाच ।

इदमप्यपरं गुह्यं राजन्पुण्यतमं शृणु ।
यथा तौ शापितौ तेन देवलेन महात्मना ॥१००॥
हाहाहूहूरिति ख्यातौ गीतवाद्यविशारदौ ।
उर्वशी मेनका रंभा तथान्ये चाप्सरोगणाः ॥१०१॥
शक्रस्य पुरतो राजन् नृत्यंते तासुमध्यमाः ।
ततस्तु तौ गायमानौ गंधर्वौ राजसद्मनि ॥१०२॥
अन्योन्यं कुरुतः स्पर्धां शक्रस्य पुरतः स्थितौ ।
आवयोरुभयोर्मध्ये यः श्रेष्ठो गीतवाद्ययोः ॥१०३॥
तं वदस्व सुरश्रेष्ठ ज्ञात्वा गीतस्य लक्षणम् ।
गंधर्वयोर्वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच शतक्रतुः ॥१०४॥
युवयोर्गीतवाद्येषु विशेषो नोपलभ्यते ।
एक एव मुनिश्रेष्ठो देवलो नाम नामतः ॥१०५॥
युवयोः संशयच्छेत्ता भविष्यति न संशयः ।

ततस्तु तौ शक्रवचो निशम्य प्रणम्य राजन्शिरसा सुरोत्तमम् । गतौ सुहृष्टौ जयकाङ्क्षिणौ

तौ यत्राश्रमे तिष्ठति स द्विजाय ॥१०६॥
ततो दृष्ट्वा मुनिश्रेष्ठं देवलं संशितव्रतम् ।
अभिवाद्य महात्मानमूचतुः पार्श्वतः स्थितौ ।१०७।
शक्रेण प्रेषितौ देव त्वत्समीपे द्विजोत्तम ।
एकस्य नौ जयं देहि यत्ते मनसि रोचते ॥१०८॥
पृथक् चरंतौ गायंतौ रुचिरं मधुराक्षरम् ।
न किंचिद्वदते वाक्यं मुनिर्मौनस्य धारणात् ॥१०६॥
शृण्वन्नपि पदं तेषां न किंचिद्वदते मुनिः ।
तदा तौ कुपितौ तस्य देवलस्य महात्मनः ॥११०॥
ऊचतुश्च रुषा वाक्यं गंधर्वौ कालचोदितौ ।
मूढोऽयं नाभिजानाति निश्चयं गीतवाद्ययोः ।१११।
मदाविन्तं निशम्यैतद्वचो गंधर्वयोस्तयोः ।
क्रोधादुत्थाय विप्रेंद्र इदं वचनमब्रवीत् ॥११२॥
एष हूहूर्दुरात्मा तु ग्राहत्वं यातु मूढधीः ।
त्वमेव गजराजस्तु भवस्व गिरिगह्वरे ॥११३॥

एवं शापं ददौ क्रुद्धो देवलः सुमहातपाः ।

ततस्तौ शापितौ तेन देवलेन महात्मना ॥१४॥
प्रणम्य शिरसा विप्रं गंधर्वाविदमूचतुः ।
भूमंडलगतौ ह्यावां प्रसादं कुरु सुव्रत ॥१५॥
निश्चयं वद विप्रेंद्र येन शापाद्विमुच्यतः ।
ततस्तौ पुरुषौ दृष्ट्वा उभौ शापभयार्दितौ ॥१६॥
प्रत्युवाच मुनिश्रेष्ठो गंधर्वाणां भयापहम् ।
मेरुपृष्ठे सरो रम्यं बहुवृक्षसमाकुलम् ॥१७॥
नानापक्षिगणाढ्यं च द्वितीय इव सागरः ।
तस्मिन् सरोवरे रम्ये ग्राहो नित्यं भविष्यसि ।१८।
तृषार्तस्तत्र मातंगो गमिष्यति नगोत्तमात् ।
तयोर्मध्ये महद्युद्धं भविष्यति सुदारुणम् ॥१९॥
ग्राहेणाकृष्यमाणस्तु गजः स्तोत्रं करिष्यति ।
तदैव देवदेवेशस्तुष्यते नात्र संशयः ॥२०॥
ततो नारायणः प्रीतः शापाद्वां मोचयिष्यति ।
इत्युक्त्वा ऋषिणा तेन वरेणैतौ प्रमोदितौ ॥२१॥

ग्राहत्वमगमत्सोऽथ वधं प्राप्य दिवं गतः ।

आपद्विमुक्तो युगपद्गजो गंधर्व एवच ॥२२॥
गजोऽपि मुक्ततां यातः श्रीकृष्णेन विमोक्षितः ॥
तस्माच्छापाद्विनिर्मुक्तो गजो गंधर्व एवच ॥२३॥
तौ च स्वं स्वं वपुः प्राप्य प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
गजो गंधर्वराजश्च परां निर्वृतिमागतौ ॥२४॥
प्रीतिमान् पुंडरीकाक्षः शरणागतवत्सलः ।
अभवद्देवदेवेशस्ताभ्यां चैव प्रपूजितः ॥२५॥
भजंतं गजराजानमवदन्मधुसूदनः ।

श्रीभगवान् उवाच ।

ये मां त्वां च सरश्चैव ग्राहस्य च विदारणम् ।
गुल्मकीचकवेणूनां तं च शैलवरं तथा ॥ २६॥
प्रभासं भास्करं गंगां नैमिषारण्यपुष्करम् ।
प्रयागं ब्रह्मतीर्थं च दंडकारण्यमेव च ॥२७॥
ये स्मरिष्यंति मनुजाः प्रयताः स्थिरबुद्धयः ।
दुःस्वप्नो नश्यते तेषां सुस्वप्नश्च भविष्यति ॥२८॥

अनिरुद्धं गजं ग्राहं वासुदेवं महाद्युतिम् ।

संकर्षणं महात्मानं प्रद्युम्नं च तथैव च ॥२९॥
मत्स्यं कूर्मं वराहं च वामनं ताक्ष्यमेव च ।
नारसिंहं च नागेंद्रं सृष्टिप्रलयकारकम् ॥३०॥
विश्वरूपं हृषीकेशं गोविंदं मधुसूदनम् ।
सहस्राक्षं चतुर्बाहुं मुरारिं गरुडध्वजम् ॥३१॥
त्रिदशं त्वदितिं देवं दृढभक्तिमनुत्तमम् ।
वैकुंठं दुष्ट दमनं मुक्तिदं मधुसूदनम् ॥३२॥
एतानि प्रातरुत्थाय संस्मरिष्यंति ये नराः ।
सर्वपापैः प्रमुच्यंते विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥३३॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा महाराज गजेंद्रं मधुसूदनः ।
स्पर्शयामास हस्तेन गजं तं नक्रमेव च ॥३४॥
तौ च स्पृष्टौ ततः सद्यो दिव्यमाल्यांबराबुभौ ।
तमेव मनसा प्राप्य जग्मतुस्त्रिदशालयम् ॥३५॥
ततो दिव्यवपुर्भूत्वा हस्तिराट् परमं पदम् ।

गच्छति स्म महाबाहो नारायणपरायणः ॥३६॥

ततो नारायणः श्रीमान्मोचयित्वा गजोत्तमम् ।
ऋषिभिः स्तूयमानोग्र्यैर्वेदगुह्यपराक्षरैः ॥३७॥
ततः स भगवान् विष्णुः दुर्विज्ञेयगतिः प्रभुः ।
शंखचक्रगदापाणिरंतर्धानं समाविशत् ॥३८॥

वैशंपायन उवाच ।

गजेंद्रमोक्षणं श्रुत्वा कुंती पुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः सम्यक् ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥
पूजयामास देवेशं पार्श्वस्थं मधुसूदनम् ॥३९॥
विस्मयोत्फुल्लनयनाः श्रुत्वा नागस्य मोक्षणम् ।
ऋषयश्च महाभागाः सर्वे प्रांजलयः स्थिताः ॥४०॥
अजं वरेण्यं वरपद्मनाभं महाबलं वेद निधिं
सुरोत्तमम् । तं वेदगुह्य पुरुषं पुराणं ववंदिरे वेद-
विदां वरिष्ठम् ।४१॥
एतत्पुण्यं महाबाहो नराणां पुण्यकर्मणाम् ।
दुःस्वप्नदर्शने घोरे श्रुत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥४२॥

तस्मात्त्वं हि महाराज प्रपद्य शरणं हरिम् ।

विमुक्तः सर्व पापेभ्यः प्राप्यसे परमं पदम् ॥४३॥
यदा महाग्राहगृहीतकारं सुपुष्पिते पद्मवने महा-
द्विपम्। विमोक्षयामास गजं जनार्दनो दुःस्वप्न-
नाशं च सुखोदयंसदा ॥ ४४ ॥ परं पराणां परगं
पवित्रं परेशमीशं सुरलोकनाथम्। सुरासुरैरर्चि-
तपादपद्मं सनातनं लोकगुरुं नमामि ॥ ४५ ॥
वरगजशरणाद्विमुक्तिहेतुं पुरुषवरं स्तुतिदिव्यदेह-
गीतम्। सततमपि पठंति ये तु तेषामभिहितमंतर-
किल्विषापहं स्यात् ।४६। दृढ़वद्धधर्ममूलो वेदस्कंधः
पुराणशाखाढ्यः । क्रतुकुसुमो मोक्षफलो मधुसूदन-
पादयो जयति ॥४७॥

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
जगद्धिताय कृष्णाय गोविंदाय नमो नमः ॥४८॥
आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥४९॥

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।

आदौ मध्ये तथा चांते हरिः सर्वत्र गीयते ॥५०॥
सर्वं रत्नमयो मेरुः सर्वाश्चर्यमयं नभः ।
सर्वतीर्थमयी गंगा सर्वदेवमयो हरिः ॥५१॥
गीता सहस्रनामैव स्तवराजो ह्यनुस्मृतिः ।
गजेंद्र मोक्षणं चैव पंचरत्नानि भारते ॥५२॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि भीष्मयुधिष्ठिर संवादे गजेन्द्रमोक्षः समाप्तः ।

गजेंद्रमोक्षः समाप्तः

बिना मूल्य ! बिना पोस्टेज

सूचना ।

संम्पूर्ण महानुभावोंकी सेवामें प्रार्थना पूर्वक निवेदन है कि हमारे यहां "शिवार्चन स्मृति" जिसमें शिव पूजा क्रम और शत रुद्री विधान तथा महामृत्युञ्जय शिव और पञ्च वक्र शिव की पञ्च रङ्गी मूर्ति सहित ध्यान मुद्रादि प्रयोग दिये हैं, इसे धारण कर हमारे परिश्रमको सफल करेंगे ।

पुस्तक मिलने के पतेः-

(१) बंशीधरजी घनश्यामदास

२६ बड़तल्ला स्ट्रीट कलकत्ता ।

(२) घनश्यामदास कालीचरण

बेलनगंज, आगरा ।

जिनवाणी प्रेस, ८० लोअर चितपुर रोड, कलकत्ता ।